

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

TEKNOLOJİ VE SANAYİ İKTİSADİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRKİYE’DE CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİNİN İNSANİ
GELİŞMİŞLİK ÜZERİNE ETKİSİ**

NATAVAN ZÜLFÜGARLI

2501171211

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. YÜKSEL BAYRAKTAR

İSTANBUL – 2020

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

TEKNOLOJİ VE SANAYİ İKTİSADİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRKİYE’DE CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİNİN İNSANİ
GELİŞMİŞLİK ÜZERİNE ETKİSİ**

NATAVAN ZÜLFÜGARLI

2501171211

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. YÜKSEL BAYRAKTAR

İSTANBUL - 2020

ÖZ

TÜRKİYE’DE CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİNİN İNSANİ GELİŞMİŞLİK ÜZERİNE ETKİSİ

NATAVAN ZÜLFÜGARLI

Büyüme kavramından farklı olarak gelişme kavramı ülkelerin hayat kaliteleri, olanakları ve sahip oldukları hakları belirleyen ve insani göstergeler ile desteklenen bir kavramdır. Birleşmiş Milletler’in geliştirdiği ve 1990 yılından bu yana yıllık olarak yayınlanan insani gelişme raporunda ülkelerin sosyal ve ekonomik gelişmişlik değerleriyle birlikte insani gelişmenin kadınlar ve erkekler açısından ayrı ayrı belirlendiği, insani gelişme sonucunda elde edilen kazanımların bireysel dağılımını ortaya koyan ve ulusal insani gelişme başarılarının toplumsal cinsiyet eşitsizliği açısından ne derece zarar gördüğünü ortaya çıkaran endeks verileri yayınlanmaktadır. Bu çalışma, Türkiye’de cinsiyet eşitsizliğinin insani gelişmişlik üzerine etkisini incelemeyi amaçlamaktadır.

Çalışmada cinsiyet eşitsizliğinin insani kalkınma üzerindeki etkisini incelemek amacıyla ekonometrik model kullanılmıştır. Gelişmekte olan BRICS-T ülkeleri grubu için toplanan verilerle panel eşbütünleşme ve panel nedensellik analizleri yapılmıştır. Çalışma kapsamında kullanılan veri seti Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)’den ve Dünya Bankası’ndan elde edilmiş ve 2006-2019 yılları arasında kapsamaktadır. Çalışmadaki uygulamanın elde edilen sonuçlarına göre kadınlara yönelik cinsiyet eşitsizliğindeki olumlu gelişmelerin insani kalkınmayı pozitif etkilediği tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra panelde yer alan ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna, diğer bir ifadeyle bu ülkelerden birinde oluşan değişikliğin diğerlerini de etkilediği bulgularına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Cinsiyet Eşitsizliği, İnsani Gelişme, İnsani Gelişme Endeksi.

ABSTRACT

IMPACT ON HUMAN DEVELOPMENT of GENDER INEQUALITY IN TURKEY

NATAVAN ZÜLFÜGARLI

Unlike the concept of growth, the concept of development is a concept that determines the quality of life, opportunities and rights of countries and is supported by human indicators. In the human development report developed by the United Nations and published annually since 1990, the social and economic development values of the countries, together with the human development, are determined separately for women and men. index data revealing the extent of damage suffered. This study aims to investigate the effect of gender inequality on human development in Turkey.

The econometric model is used to examine the impact of gender inequality on human development. Panel cointegration and panel causality analyzes were conducted with the data collected for the group of developing BRICS-T countries. The data set used within the scope of the study was obtained from the United Nations Development Program (UNDP) and the World Bank and covers the years between 2006-2019. According to the results of the application in the study, it was determined that positive developments in gender inequality for women positively affect human development. In addition, it was concluded that there is a cross-sectional dependency among the countries in the panel, in other words, the change in one of these countries affects the others.

Keywords: Women, Gender Inequality, Human Development, Human Development Index.

ÖNSÖZ

Cinsiyet eşitsizliği, toplum içerisindeki kültürel kodların cinsiyetler arasında yarattığı fırsat eşitsizliğine gönderme yapan sosyolojik bir kavramdır. Bu kavram, toplumun en küçük birimi olan ailede başlamaktadır. Aile içerisinde kız ve erkek çocuğa yönelik davranış kalıplarının farklılaşmasından başlayarak sembolik bir dizi kod ile devam eden bu süreç toplumsal yan etkilerini de beraberinde getirir.

Cinsiyet eşitsizliği, toplumlar üzerindeki etkisiyle, ülkelerin gelişmişlik düzeylerini gösteren önemli göstergelerden biridir. Bir ülkedeki kadınların sosyal ve ekonomik alanda atıl konumda bulunması, o ülkenin gelişmişlik seviyesini gerileyen bir etken olarak görülmektedir.

Çalışmamızda cinsiyet eşitsizliği kavramı, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet, cinsiyet eşitsizliği, cinsiyet eşitsizliğinin görüldüğü alanlar, cinsiyet eşitsizliğini açıklamaya çalışan yaklaşımlar ile cinsiyet eşitsizliği endeksi ve cinsiyet endeksinin boyutlarıyla beraber Türkiye’de insani gelişmişlik, insani gelişmişliğin temel bileşenleri ve insani gelişmişliği ölçmeye yönelik girişimler açıklanarak insani gelişmişlik ve cinsiyet eşitsizliği arasındaki ilişki irdelenmiştir.

Tez çalışmamın her aşamasında bilgi ve deneyimleri ile desteğini esirgemeyen, hem tez dönemimde hem de eğitim sürecinde bana yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Yüksel BAYRAKTAR’a, ihtiyacım olduğunda zaman ayırıp bıkmadan yardımlarını esirgemeyen ve önemli katkılarda bulunan değerli hocam Dr.Öğr.Üyesi Funda Hatice SEZGİN’e teşekkür ederim.

İSTANBUL, 2020

NATAVAN ZÜLFÜGARLI

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
ŞEKİLLER VE GRAFİKLER LİSTESİ.....	ix
TABLolar LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ KAVRAMI

1.1.Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet	3
1.2.Cinsiyet Eşitsizliği Kavramı	5
1.3.Cinsiyet Eşitsizliğinin Ortaya Çıktığı Alanlar	6
1.3.1. Ekonomik Alandaki Eşitsizlikler	7
1.3.2. Eğitim ve Sağlık Alandaki Eşitsizlikler	9
1.3.3. Siyasal Alandaki Eşitsizlikler	11
1.3.4. Sosyoekonomik Alandaki Eşitsizlikler	13
1.4.Cinsiyet Eşitsizliğini Açıklamaya Çalışan Yaklaşımlar	14
1.4.1. Fonksiyonalist Yaklaşım.....	15
1.4.2. Etkileşimci Yaklaşım	16
1.4.3. Çatışmacı Yaklaşım	17
1.4.4. Feminist Yaklaşım.....	18
1.5.Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi ve Boyutları.....	20
1.5.1. İşgücü Piyasası	21
1.5.2. Güçlendirme	22
1.5.3. Üreme Sağlığı	23
1.6.Cinsiyet Eşitsizliği İle İlgili Yapılan Çalışmalar	24

İKİNCİ BÖLÜM

İNSANİ GELİŞMİŞLİK KAVRAMI

2.1.İnsani Gelişmişlik Kavramı.....	27
2.2.Türkiye’de İnsani Gelişmişlik	28
2.3.İnsani Gelişmişlik Kavramına Çok Boyutlu Yaklaşım	29
2.4.İnsani Gelişmişliğin Temel Bileşenleri	30
2.4.1. Gelir.....	31
2.4.2. Eğitim	32
2.4.3. Sağlık.....	33
2.5.İnsani Gelişmişliği Ölçmeye Yönelik Girişimler	34
2.5.1. Sosyal Ekonomik Kalkınma Ölçümü	34
2.5.2. Sosyal Ve Politik Kalkınma Ölçümü	35
2.5.3. Fiziksel Yaşam Kalitesi Endeksi.....	36
2.6.İnsani Gelişme Endeksi	37
2.7.İnsani Gelişme Endeksine Yönelik Eleştiriler	38
2.8.İnsani Gelişme İle İlgili Yapılan Çalışmalar	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ ENDEKSİ VE İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ İLİŞKİSİNE YÖNELİK EKONOMETRİK ANALİZ

3.1. Ekonometrik Yöntem.....	41
3.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	42
3.3. Değişkenlerin Tanıtımı.....	45
3.4. Analiz Sonuçları ve Yorumlanması.....	48
3.4.1. Panel Veride Homojenliğin Test Edilmesi.....	48
3.4.2. Birinci Nesil Durağanlık Testleri.....	50
3.4.3. Yatay Kesit Bağımlılığının Testi.....	52
3.4.4. İkinci Nesil Birim Kök Test Sonuçları	55
3.4.5. Westerlund & Edgerton (2007) LM Bootstrap Panel Eşbütünleşme Testi.....	57
3.4.6. Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmini.....	59
3.4.7. Kısa Dönem Analizi: Hata Düzeltme Modeli.....	61
3.4.8. Dumitrescu ve Hurlin (2012) Nedensellik Analizi	62
SONUÇ.....	64
KAYNAKÇA	67

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Cinsiyet Eşitsizliğinin Ortaya Çıktığı Alanlar	7
Şekil 2. Cinsiyet Eşitsizliğini Açıklamaya Çalışan Yaklaşımlar	15
Şekil 3. Feminist Yaklaşım Sınıflandırmaları.....	19
Şekil 4. İnsani Gelişmişliğin Temel Bileşenleri	31

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Ülke Değişkenleri İçin [2010-2019] Dönemi Grafikleri	47
---	----

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. TBMM'deki Milletvekillerinin Cinsiyete Göre Dağılım	12
Tablo 2. Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi Boyut ve Göstergeleri	21
Tablo 3. Analizde Kullanılan Değişkenlerin Tanıtımı	45
Tablo 4. Cinsiyet Eşitsizliği ve İnsani Gelişme Endeksleri İçin Tanımsal İstatistik Bilgiler	46
Tablo 5. Pasaran ve Yamagata homojenlik testinin sonuçları	50
Tablo 6. Birinci Nesil Panel Birim Kök Testi Sonuçları.....	51
Tablo 7. Berusch Pagan (1980) CDLM1 Test Sonuçları	54
Tablo 8. CIPS Test Sonuçları	57
Tablo 9. Westerlund ve Edgerton (2007) LM Bootstrap Eşbütünleşme Sonuçları	59
Tablo 10. FMOLS Uzun Dönem Eş Bütünleşme Katsayı Tahminleri.....	60
Tablo 11. Kısa Dönem Hata Düzeltme Modeli Katsayı Tahminleri.....	61
Tablo 12. Dumitrescu ve Hurlin (2012) Nedensellik Testi Sonuçları.....	63

GİRİŞ

Ekonomik büyüme merkezli kalkınma stratejilerinin ortaya çıkardığı sonuçlardan dolayı 1980 sonrasındaki kalkınma stratejileri insana ve insanın sosyal, ekonomik ve politik alandaki bütün tercihlerine daha fazla önem verir hale gelmiştir. Öyle ki 1990 yılından bu yana UNDP'nin yayınladığı İnsani Gelişmişlik Raporu'nda tüm ülkelerin yaşam kaliteleri ve standartlarının değerlendirildiği bir ölçüm birimi olan “İnsani Gelişme Endeksi” yer almaktadır. Bu endeks ülkeler arasında yaşanan eşitsizlikleri gelir, sağlık ve eğitim gibi göstergelerden faydalanarak ölçmeyi amaçlamaktadır.

Cinsiyet eşitsizliği de ülkelerin gelişmişlik düzeylerini gösteren önemli göstergelerden biridir. Buna göre bir ülkedeki kadınların sosyal ve ekonomik alanda atıl konumda bulunması, o ülkenin gelişmişlik seviyesini gerileten bir etken olarak görülmektedir. Kadınlar sosyal güvenlik, sağlık, eğitim, iş hayatı, sivil toplum ve siyaset gibi alanlara dahil olma konusunda eşitsizlik temeline dayalı birçok engel ile karşılaşmaktadır. Bu durum ülkelerin ekonomik büyümesi ile kalkınmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Dolayısıyla kadınların ve erkeklerin ekonomik büyümeden ve kalkınmadan eşit oranda faydalanabilmesi için cinsiyet eşitsizliği sorununun ortadan kaldırılması gereklidir.

Bu çalışma, Türkiye’de cinsiyet eşitsizliğinin insani gelişmişlik üzerine etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda “*Cinsiyet eşitsizliği arttıkça insani gelişmişlik azalmaktadır.*” hipotezi, çalışmanın hipotezidir.

Türkiye’de cinsiyet eşitsizliğinin insani gelişmişlik üzerine etkisini ele alan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde cinsiyet eşitsizliği kavramı başlığı altında cinsiyet ve toplumsal cinsiyet, cinsiyet eşitsizliği, cinsiyet eşitsizliğinin görüldüğü alanlar, cinsiyet eşitsizliğini açıklamaya çalışan yaklaşımlar ile cinsiyet eşitsizliği endeksi ve cinsiyet endeksinin boyutları ele alınmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise insani gelişmişlik kavramı incelenmektedir. Bu bölümde Türkiye’de insani gelişmişlik, insani gelişmişliğin temel bileşenleri, insani gelişmişliği ölçmeye yönelik girişimler, insani gelişme endeksi ve bu endekse yönelik getirilen eleştiriler ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümü ise uygulama bölümüdür. Bu bölümde insani gelişmişlik ve cinsiyet eşitsizliği arasındaki ilişki incelenmekte, araştırma sonucunda elde edilen bulgulardan hareketle politika yapıcılara ve araştırmacılara öneriler dile getirilmektedir. Türkiye’de cinsiyet eşitsizliği konusunda birçok teorik ve görgül araştırma bulunmasına karşın cinsiyet eşitsizliğinin insani kalkınma açısından ele alındığı araştırmaların oldukça sınırlı olması, çalışmanın bu noktadaki katkısı olarak değerlendirilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ KAVRAMI

Cinsiyet eşitsizliği, toplum içerisindeki kültürel kodların cinsiyetler arasında yarattığı bir fırsat eşitsizliğine gönderme yapmaktadır. Bu olgu, toplumun en küçük birimi olan ailede başlamaktadır. Aile içerisinde kız ve erkek çocuğa yönelik davranış kalıplarının farklılaşmasından başlayarak sembolik bir dizi kod ile devam eden bu süreç bir dizi toplumsal yan etkilerini de kendisiyle getirmektedir. Çalışmanın bu bölümünde cinsiyet eşitsizliği kavramı ve cinsiyet eşitsizliği endeksi konuları ele alınmaktadır.

1.1. Cinsiyet Ve Toplumsal Cinsiyet

Toplumsal cinsiyet ve cinsiyet kavramları, günlük hayatta ve günlük konuşma dilinde çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılan kavramlardır. Ancak son dönemlerde özellikle bilimsel alanda yapılan araştırmalarda bu kavramlar birbirinden ayrı kullanılmaktadır.

Sosyoloji çalışmalarıyla tanınan Giddens¹ cinsiyeti, bireyin kadın ve erkek olarak göstermiş olduğu genetik, biyolojik ve fizyolojik farklılıkları olarak tanımlamaktadır. Toplumsal cinsiyeti ise kültürün, tarihin ve coğrafyanın kadın ve erkeğe sosyal anlamda yüklediği rol ve sorumluluklar olarak tanımlamaktadır. Başka bir tanımlamada da toplumsal cinsiyet, toplumun cinsiyete dayalı olarak bireylere yüklemiş olduğu rol, görev ve sorumlulukları toplumun bireyleri ne şekilde gördüğünü, algıladığını ve bireylerden taleplerini içerdiğini ifade edilmektedir.² Toplumsal açıdan kurulmuş olan erillik ve dişillik kavramları toplumsal cinsiyet kavramı ile ilişkilidir ve doğrudan kişinin biyolojik cinsiyetinin bir sonucu olmak zorunda değildir.

¹ Giddens, A., **Sosyoloji**, (çev. İsmail Yılmaz), İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2012, s. 505.

² Asım, Y., **Toplumsal Cinsiyet Din ve Kadın**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2016, s. 23.

Cinsiyet, biyolojik olarak kadın ve erkek ayrımına dikkat çekerken toplumsal cinsiyet, toplumsal açıdan kadınlık ve erkeklik arasındaki eşitsizliğe gönderme yapmaktadır. Cinsiyet ile toplumsal cinsiyet kavramlarının birbirleriyle örtüştüğü konusunda geleneksel anlayış devam etse de günümüzde bu kavramların birbirlerinden ayrı şekilde konu edildiği çalışmalar da bulunmaktadır. Toplumsal cinsiyet ile cinsiyet kavramlarının temeldeki farklılıklarını anlayabilmek için cinsiyet eşitsizliğine neden olan faktörleri sorgulamak ve bu eşitsizliğin doğal özelliklerden kaynaklandığı düşüncesine karşı çıkmak gerekmektedir.³

Toplum içerisinde kadın ve erkek arasındaki farklılıkların biyolojilerinden kaynaklanan cinsiyet yansıması olduğu düşüncesini benimseyen “doğacı görüş” taraftarları toplumsal cinsiyet kavramının toplumsal işbölümünün tarihsel farklılıklarından dolayı oluştuğunu savunmaktadır. Buna göre erkekler kadınlara kıyasla fiziksel açıdan daha güçlü olduğu için savaşçı ve avcı olabilmiş ve evden uzaklaşabilmiştir. Kadınlar ise doğurganlık özelliklerinden dolayı eve bağımlı olmuştur. Bunun yanında “doğacı görüş” taraftarları kendi düşüncelerini desteklemek adına psikoloji bilimi ve genetik biliminden delillere başvurmuştur. Örneğin erkek çocuklarının yapılan zeka testleri ile kimya ve matematik gibi alanlarda, kızların ise edebiyat ve dil gibi alanlarda daha başarılı oldukları kanıtlanmaya çalışılmıştır.⁴

Doğacı görüşün yaklaşımlarını eleştiren “gelişmeci görüş”e göre ise cinsiyet rolleri kültürel ve sosyal olarak belirlenmekte ve inşa edilmektedir. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet ile cinsiyet arasındaki ilişki zayıftır. Buna göre kadınların çocuk doğurma dışında birçok alanda biyolojik farklılığının herhangi bir önemi kalmamış durumdadır. Diğer taraftan teknolojiye yaşanan ilerleme ile birlikte bugün kas gücüne dayalı iş türünde önemli bir azalma vardır. Bu nedenle erkeklerin yaptığı birçok işi kadınlar da yapabilir durumdadır. Ayrıca erkekler ev işlerinin üstesinden gelebilecek

³ Kalyoncuo, A. (2017). **Toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında modern dönem dindarlarının kadın algısına kelami bir bakış**. Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2017, s. 24.

⁴ Ecevit Y. (2011). **Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisine Başlangıç. Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi**, Editörler: Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını, 2011, s. 5.

durumdur. Toplumdaki işbölümü kültürden kültüre ve toplumdan topluma farklılık gösterse de bu durum biyolojik farklılıkları toplumsal olarak açıklayacak özellikte değildir.⁵

1.2. Cinsiyet Eşitsizliği Kavramı

Cinsiyet eşitsizliği kavramına ilişkin ayrıntılara değinmeden önce eşitlik ve eşitsizlik kavramlarına değinmenin cinsiyet eşitsizliği kavramını anlama açısından daha faydalı olacağı düşünülmektedir.

Eşitlik, bireyin kendisini tam ve özgür gerçekleştirebileceği ve herkesin hukuki, sosyal ve siyasal çerçevede aynı haklara ve standartlara sahip olması olarak tanımlanabilir. Eşitsizlik ise bireyin sahip olduğu haklarını yaşamada oluşan farklılıklardır. Bu farklılıklar cinsiyet eşitsizliği göz önüne alındığında genellikle kadının sosyo-ekonomik hayattaki rollerinde görülmekte ve bir soruna dönüşmektedir.⁶

İnsanlar kadın ve erkek olarak doğar ve cinsiyetlerine dayalı rolleri ise yetiştirilme süreçlerinde öğrenirler. Toplumsal cinsiyet ise zaman içerisinde farklılık göstermekle birlikte kültürden kültüre farklılaşan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Birey toplum içerisindeki rollerini yerine getirirken toplumsal yapının kendisine vermiş olduğu değer yargıları doğrultusunda davranmaktadır.

Cinsiyet eşitsizliği aile içerisinde başlayan bir olgudur. Aile içerisinde kültürel değerlerin verdiği etki ile kız ve erkek çocuklar farklı şekillerde yönlendirilmekte ve bu durum cinsiyet eşitsizliğini kabul eden kadın ve erkeklerin yetiştirilmesine neden olmaktadır. Toplumun kadınlara biçmiş olduğu rol ve beklentiler onların eğitimi, evlilik ve çalışma hayatı gibi yaşamlarını etkileyen alanlarda karar verebilme ve kararları uygulayabilme konusunda büyük oranda engel teşkil etmektedir. Cinsiyet

⁵ Ecevit, a.g.e., s. 6

⁶ Alp, C., **Cinsiyet Eşitsizliğinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği**. Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2018, s. 3

eşitsizliği kadını kültürel açıdan daha az değerli hale getirmekte ve bu durum onların sağlıklarını olumsuz etkilemektedir. Yapılan araştırmalarda Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yaşayan kadınların eşlerinden izin almadan hastaneye gidemedikleri, erkek doktorlara muayene olamadıkları, aile planlaması gibi bazı sağlık hizmetlerinden yeterli ölçüde faydalanamadıkları görülmüştür.⁷

Son dönemlerde özellikle ekonomi, psikoloji ve sosyoloji gibi alanların yanı sıra uluslararası kuruluşlar tarafından cinsiyet eşitsizliği konusunda yapılan çalışmalarla birlikte bu sorun daha görünür hale gelmiştir. Dünya Ekonomi Kurumu ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütlerin kadınların sosyal alanda yaşadığı eşitsizliği gözler önüne sermek için hazırladığı raporlarda kadınlar ve erkekler arasındaki fark çeşitli endeksleri ile somut bir şekilde ortaya konulmaktadır. Ayrıca yine Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan Kadına Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme 1981’de üye ülkelerce imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Bugün 186 ülke bu sözleşmeye imza atarak bu sözleşmenin bir tarafı olduğunu beyan etmiştir.⁸

Sonuç itibarıyla cinsiyet eşitsizliği ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasal birçok alanda değinilen konulardandır. İktisadi alanda cinsiyet eşitsizliği genellikle işgücü açısından kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğe dikkat çekmektedir. Ekonomik açıdan bakıldığında ise erkeklerin kadınlardan daha fazla ücret aldıkları ve kadınların kısa süreli mesleklere yöneldikleri gerçeği sorgulanmaktadır.⁹ Çalışmanın sonraki bölümlerinden bu eşitsizlik durumu farklı teoriler açısından açıklanmaya çalışılacaktır.

1.3. Cinsiyet Eşitsizliğinin Ortaya Çıktığı Alanlar

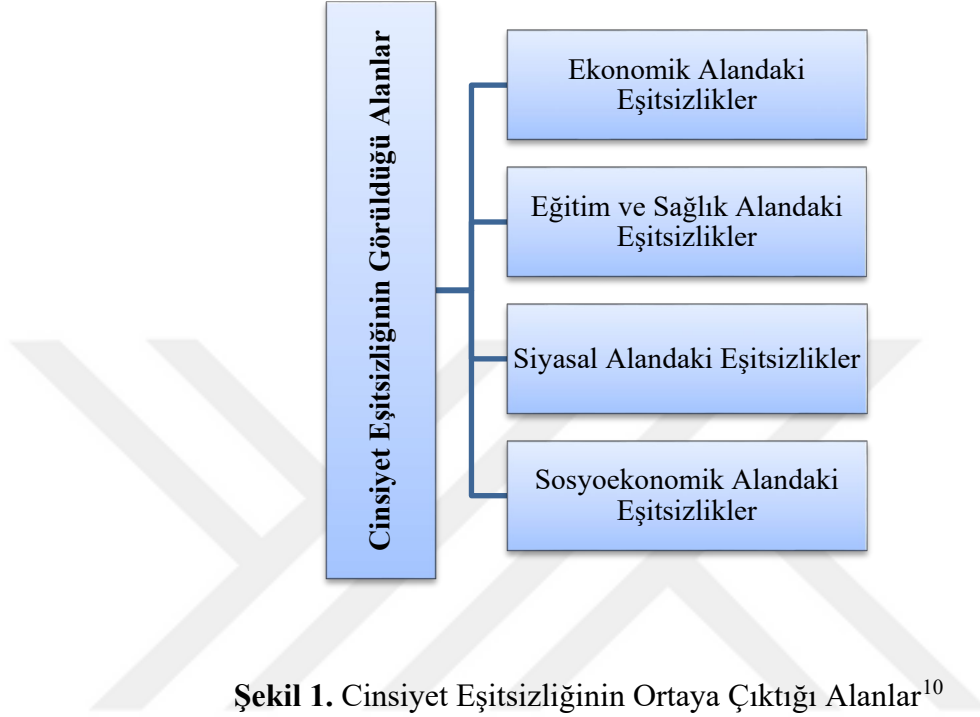
Dünyanın tüm bölgelerinde ekonomik, sosyal, siyasal ve yasal haklar bakımından toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki bu durum geliştirilen toplumsal cinsiyet endeksleri ile de somut olarak ortaya konulmuştur. Bu endekslerde eşitsizlik bileşenlerinin ölçümü amaçlanmaktadır.

⁷ Dinç Kahraman, S., Kadınların toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik görüşlerinin belirlenmesi. **12.Ulusal Halk sağlığı Kongresi**, Poster sunumu, 2010, s. 30.

⁸ <https://myuniversities.wordpress.com/2012/11/26/161/>, Erişim Tarihi, 07.10.2019.

⁹ Alp, a.g.e., s. 4

Cinsiyet eşitsizliği genellikle sosyal alanda ortaya çıkmaktadır ve eğitim, siyaset, iş hayatı ve sosyal yaşam gibi alanlarda görülmektedir.

Şekil 1. Cinsiyet Eşitsizliğinin Ortaya Çıktığı Alanlar¹⁰

Bu alanların bireyin hayatını etkileme gücünün fazla olması bu alanların cinsiyet eşitsizliği sorununun temel alanları olarak belirlenmesinde etkili olmuştur.¹¹ Bu nedenle bu çalışmada da cinsiyet eşitsizliğinin görüldüğü temel alanlar, Şekil 1’de gösterildiği gibi incelenecektir.

1.3.1. Ekonomik Alandaki Eşitsizlikler

Cinsiyet eşitsizliği sorununun önemli nedenlerinden biri olan ve aynı zamanda da cinsiyet eşitsizliğinin bir sonucu olarak görülen ekonomik katılımcılık ve fırsat eşitsizliği diğer alanlardaki eşitsizliklerin belirleyicisi olmasından dolayı cinsiyet eşitsizliği kuramının odak noktasında yer almaktadır.

¹⁰ Aytekin, B. **Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Kuramı: Türkiye’de Kadın Emeginin Etkinlik Çözümlemesi**. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2014, s. 18-23.

¹¹ Aytekin, a.g.e., s. 18.

Ekonomik alanda görülen eşitsizlikler kötü şartlarda çalışma ve düşük ücretle çalışma, kayıtdışı çalışma, gündelik ve geçici çalışma; işe alınma, ücret ve yükselmede ayrımcılık; aile işçiliği gibi ücret karşılığı bulunmayan işlerde çalışma; ücretsiz emek kullanım zamanlarının daha çok olması ya da ev içi emek kullanımı ile toplumsal cinsiyet ilişkisinden kaynaklanmış olan eşitsizlikler ile karşı karşıya kalma gibi farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır.¹²

Bu alanda yaşanan eşitsizlikler genellikle şu sonuçları ortaya çıkarmaktadır:¹³

- Kadınların daha düşük oranda istihdama katılımı.
- Düşük gelir olanakları nedeniyle kadınların yoksulluktan daha fazla etkilenmesi.
- Sağlık, eğitim ve siyasal katılım olanaklarında ortaya çıkan boşluklar.

Düşük ücret sorunu, ücretsiz emek ya da ücretsiz tarım işçiliği ile birlikte düşünüldüğünde oluşan gelir boşlukları ile kadın yoksulluğu şeklinde ifade edilen özel bir yoksulluk sorununun ortaya çıktığı görülmektedir. Bu nedenden ötürü cinsiyet eşitsizliği sorunu yoksulluk ile doğrudan ilişkilendirilmekte ve yoksulluğun artmasıyla birlikte artacağı beklenmektedir. Cinsiyet ilişkileri ve cinsiyet eşitsizlikleri kadın ve erkeğin hanede yaşadığı yoksulluğu fark etmesi sonucunu doğururken, bu yoksulluktan kadınların daha fazla etkilenmelerine neden olmaktadır. Çünkü kadınlar sahip oldukları kapasiteyi gelire dönüştürme konusunda zorlanmaktadır. Diğer taraftan kadınlar hane geliri ve diğer gelirlerin dağılımı ve kontrolünde, kredi değerlerine erişimde, kaynak kullanımında ve mülkiyet kullanımında daha düşük düzeyde söz sahibidir. Tüm bu gerekçelerle birlikte kadınların ücretli ekonomik faaliyet konusunda sınırlandırılmaları ve politik ve ekonomik kurumlarda yaşadığı dışlanma, onların kronik yoksulluk konusunda korunmasız kalmalarının temel nedenleri olarak sıralanabilir.¹⁴

¹² Ecevit, Y. Toplumsal cinsiyetle yoksulluk ilişkisi nasıl kurulabilir? Bu ilişki nasıl çalışılabilir? **Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, 25(4), 2003, s. 83-88.

¹³ Aytekin, **a.g.e.**, s. 19.

¹⁴ Ecevit, **a.g.e.**, s. 84.

Kadınların yaşadığı yoksulluğu anlayabilmek için eğitim, sağlık ve finansal kaynak gibi bazı değişkenleri içerisinde barındıran üretken kaynaklara ulaşım, hane geliri ve harcaması üzerindeki yetki, cinsler arası tüketimde görülen farklılaşma ve kaynak kullanımı gibi faktörlere bakmak gerekmektedir. Ayrıca ailedeki gelirin artması ile birlikte erkeklerin geliri daha çok kontrol ettikleri ve yönettikleri; fakat gelirde yaşanan azalma ile birlikte bu kontrol ve yönetimin genellikle temel ihtiyaçları karşılayabilme konusundaki sorumluluğun kadınlara devredildiği görülmektedir.¹⁵

1.3.2. Eğitim Ve Sağlık Alandaki Eşitsizlikler

Cinsiyet eşitsizliği sorununun farklı kanallardan etkilemesinden ötürü eğitim olanakları özel bir öneme sahiptir. Aytekin¹⁶'e göre eğitim olanakları, sağlık koşulları, bilgiye erişim, ekonomik katılım ve gelir olanakları gibi alanları doğrudan etkilemekte ve makroekonomik değişkenler üzerinde de dolaylı etkide bulunmaktadır.

Eğitim beşeri sermayenin gücünü etkileme açısından önemli bir unsurdur. Bunun yanında eğitim sistemlerinin müfredatları, uygulamaları, eğitim materyalleri, sınıf etkileşimi ve öğretmenler toplumdaki mevcut cinsiyet önyargılarını da önemli oranda etkilemektedir. Öğrenciler, öğretmenleri sınıf ortamında daha dikkatli şekilde dinlemektedirler. Bu nedenle cinsiyetçi önyargılardan kurtulmak ya da mevcut önyargıların devam etmesi konusunda eğitim sektörüne önemli bir görev düşmektedir. Küreselleşmeyle birlikte eğitim sisteminde yaşanan eşitsizliğin büyük oranda giderildiğini söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra kültürel beklentilerde yaşanan değişme ve ayrımcılık karşıtı yasaların önünde bulunan engellerin ortadan kalkmasıyla da önemli gelişmeler yaşanmıştır; fakat yine de bu eşitsizlik durumunun devam ettiğini söylemek mümkündür.¹⁷

Kadınların eğitim durumu, yüksek aşılama oranından daha iyi beslenmeye ve çocuk ölüm oranlarının düşüklüğüne kadar birçok alanda olumlu etkisi olan bir

¹⁵ Şener, Ü. Kadın Yoksulluğu, **TEPAV Değerlendirme Notu**. Ankara, TEPAH, 2009, s. 4

¹⁶ Aytekin, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁷ Demirbilek, S. Cinsiyet Ayrımcılığının Sosyolojik Açıdan İncelenmesi. **Finans, Politik ve Ekonomik Yorumlar**, 2007, s.17-23.

durumdur. Diğer taraftan birçok ülkede anne ve babaların okullaşma düzeylerinin çocukların ulaşmış olduğu eğitim düzeyi ile doğrudan ilişkili olduğu da görülmektedir.¹⁸

Yapılan araştırmalarda yüksek gelire sahip olan kadınların çocuklarının okula gittiği gün sayısının arttığı görülmektedir. Kadınların kendi eğitimleri ve sağlıkları konusunda yaşanan bu gelişmeler çocukları açısından ortaya çıkan bu ve bunun gibi diğer sonuçları olumlu açıdan etkilemektedir. Anneler daha iyi beslendikçe çocukların sağlık durumu iyileşmekte ve hayatta kalma oranları yükselmektedir. Dolayısıyla annelerin beslenme durumu ile çocuk sağlığı ve çocukların hayatta kalma oranı arasında bir ilişki bulunmaktadır.¹⁹ Bu durum ise eğitim sürecinden etkilenmektedir.

Diğer taraftan sağlık imkanları ülke ekonomisini de farklı açılardan etkilemektedir. Çalışma süresi, işgücü verimliliği ve doğumdan sonraki hayatta kalma oranı gibi bazı faktörler sürdürülebilirliği ve ekonomik kalkınmayı etkilemektedir.²⁰

Eğitim olanaklarının artmasıyla beraber kadınların toplumdaki statülerinin güçlendiği söylenebilir. Fakat yine de dünyanın birçok ülkesinde erkeklere kıyasla kadınlar eğitim açısından geri plandadır. 2015 yılında yayınlanan Cinsiyet Uçurumu Raporu'na göre Mısır'daki kadınların %65'i okuma yazma bilirken, erkeklerin ise %82'si okuma yazma bilmektedir. İlköğretime kayıt oranlarına bakıldığında ise kadınların %96'sının, erkeklerin ise %98'inin ilköğretime kayıt yaptırdığı görülmektedir. Yükseköğretim kayıtlarında ise bu oranlar ciddi şekilde düşmektedir. Kadınların yüksek öğretime kayıt oranları %31, erkeklerin ise %35 tir. Aynı raporda Türkiye'deki oranlara bakıldığında; kadınların okuma yazma bilme oranları %92 erkeklerin ise %98'dir. Bunun yanında kadınları ilköğretime kayıt yaptıрма oranları %94 erkeklerin ise %95 tir. Yükseköğretim kayıt oranlarında ise kadınlar %73, erkekler ise %85 oranında yükseköğretime kayıt yaptırmışlardır. Bu oranlar da göstermektedir ki bugün kadınlar ve erkekler arasındaki eğitim farklarını gidermeye

¹⁸WDR, **World Development Report, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Kalkınma Raporu**, Özeti, 2012, p. 7.docu ments.worldbank.org > 646650V10WDR0B0URKISH0Overview02012 Eişim Tarihi, 08/10/2019.

¹⁹ WDR, **a.g.e.**, s. 15.

²⁰ Aytekin, **a.g.e.**, s. 22.

dönük birçok çalışma bulunmasına karşın kadınlar ve erkekler arasında eğitim oranı açısından devam eden bir fark vardır.²¹

1.3.3. Siyasal Alandaki Eşitsizlikler

Cinsiyet eşitsizliği birçok alanda görüldüğü gibi siyaset alanında da görülmektedir. Bu alandaki eşitsizlik kadınların erkeklere kıyasla daha düşük oranda parlamentoda veya mecliste temsil edilmesi ve karar alma mekanizmalarında düşüncelerinin erkeklere kıyasla daha az göz önüne alınması şeklinde görülmektedir.²²

Günümüzde dünyanın birçok ülkesinde hala kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmemiştir. Ayrıca kadınların siyasi parti yönetim mekanizmalarında yer almaları ise çok nadir görülen bir durumdur. Araştırmalar, 80 ülkedeki 871 siyasi partinin parti sözcüsü, grup başkanvekili, parti başkanı veya başkan yardımcısı gibi yönetim düzeylerinde kadın temsil edilme oranını %33 olarak göstermektedir.²³ Türkiye’de ise Kamusal Politika ve Demokrasi Çalışmaları Derneği tarafından yapılan bir araştırmaya göre kadınların yalnızca %21’inin siyasete ilgi duyduğu görülmektedir. Aynı araştırmada kadınların %76’sının hayatlarının hiçbir döneminde siyasi bir etkinliğe katılmadığı sonucuna ulaşılmıştır.²⁴

Bunun yanında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde tüm partilerin milletvekili sayılarına bakıldığında mecliste toplam 102 kadın milletvekili olduğu; bu rakamın meclisin %17,32’sine denk geldiği görülmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde 26. dönem milletvekillerinin cinsiyet açısından dağılımları Tablo 1’de verilmiştir:

²¹ Doğan, B., **Cinsiyet eşitsizliği ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye İBBS-2 düzeyi için bir analiz**. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2018, s. 12.

²² Doğan, a.g.e., s. 14.

²³ Aytekin, a.g.e., s. 22.

²⁴ <https://t24.com.tr/haber/turkiye-de-kadınlar-siyasete-ne-kadar-ilgi-duyuyor,818396> Erişim Tarihi, 08/10/2019

Tablo 1. TBMM'deki Milletvekillerinin Cinsiyet Açısından Dağılımı²⁵

Parti Adı	Kadın		Erkek		Parti Toplam
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	
Adalet ve Kalkınma Partisi	53	18,21%	238	81,79%	291
Cumhuriyet Halk Partisi	17	12,23%	122	87,77%	139
Halkların Demokratik Partisi	25	40,32%	37	59,68%	62
Milliyetçi Hareket Partisi	4	8,16%	45	91,84%	49
İyi Parti	3	7,69%	36	92,31%	39
Bağımsız Milletvekili	0	0%	3	100%	3
Türkiye İşçi Partisi	0	0%	2	100%	2
Saadet Partisi	0	0%	2	100%	2
Demokrat Parti	0	0%	1	100%	1
Büyük Birlik Partisi	0	0%	1	100%	1
Genel Toplam	102	17,32%	487	82,68%	589

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.dagilim Erişim Tarihi, 08/10/2019.

20. yüzyılın son çeyreği kadınların siyasi katılım ve temsil noktasında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmasına rağmen, kadınların siyasi alanda henüz yeterli düzeyde temsil edildiğini söylemek mümkün değildir. Kadınların çeşitli ülkelerin meclislerinde temsil edilme oranlarına bakıldığında; Danimarka meclisindeki kadınlar %37, Finlandiya'da %42, Fransa'da %26, Almanya'da %36, İzlanda'da %41, Hindistan'da %12, İsrail'de %24, Japonya'da %9, Rusya'da %14, İsveç'te %44, İngiltere'de %29, Amerika'da %19 ve Kanada'da %25 oranında temsil edilmektedirler.²⁶

Siyasal katılım olanakları kadınların karar verme süreçlerinde etkin olma olanakları kadar mülkiyet hakları, servet ve gelir dağılımı gibi birçok faktörü de etkilemektedir. Dolayısıyla cinsiyet eşitsizliğine gidermek konusunda yapılacak yasal

²⁵ https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.dagilim Erişim Tarihi, 08/10/2019

²⁶ Doğan, a.g.e., s. 14.

düzenlemelerde kadınların söz sahibi olması hem bugünün şekillenmesi hem de geleceğin şekillenmesi açısından önemlidir.

1.3.4. Sosyoekonomik Alandaki Eşitsizlikler

Sosyoekonomik alan hem ekonomik hem de sosyal hayatı bir arada düzenleyen ve gözeten bir dinamik içermektedir. Bu alan istihdam politikası, beşeri kalkınma, gelir dağılımı, çalışma ekonomisi, beşeri sermaye, sosyal güvenlik kanunları, işgücü piyasası, ticaret ahlakı ve iş ahlakı gibi insan faktörünü etkileyen bir yapı arz etmektedir.²⁷

Cinsiyet eşitsizliği sorunu sosyoekonomik alanı farklı kanallardan etkilemektedir. Bu etkileme süreci sosyoekonomik alanda birçok değişkenin sürdürülebilirliği açısından da önem taşımaktadır. Cinsiyet eşitsizliği sorunu her ne kadar cinsiyet ile ilişkili olarak farklı alanlarda yaşanan eşitsizlikleri vurgulasa da genellikle kadın emeğinin etkili şekilde kullanılmasına odaklanmakta ve böylece ekonomik alanın belirleyiciliği içerisinde biçimlenmektedir. Böylece kadın emeğini etkili şekilde kullanma sorunu ile kadınların ekonomiye katılım olanakları doğrudan ilişkili olurken bunun yanında temel makroekonomik politika hedeflerinden olan etkin üretimi sağlama amacı ile örtüşmektedir. Kadın emeğinin sürdürülebilir büyüme üzerindeki etkileri ise kadınların istihdam edildikleri sektörün yapısı, istihdama katılım oranları, doğurganlık oranları, beşeri sermaye gücü ve gelir olanakları gibi faktörler ile ilişkilidir.²⁸

Cinsiyete bağlı olarak sosyoekonomik alanda yaşanan eşitsizlikler kaynakların etkin kullanımını engellemekle birlikte sürdürülebilirlik açısından da sorunlara yol açmaktadır. Bu noktada günümüz ekonomilerinin en temel konusu insan kaynağını etkili yönetmektir. Eşit doğal kaynağa sahip olan ülkelerin insan kapasitesi ve insan kaynağının farklı olduğu durumlarda bu ülkeler farklı kalkınma politikaları

²⁷ Eren, A. G. *Teoride ve Uygulamada Türkiye Ekonomisinde Sürdürülebilir Büyüme*yi Engelleyen Temel Yapısal Sorunlar, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 122

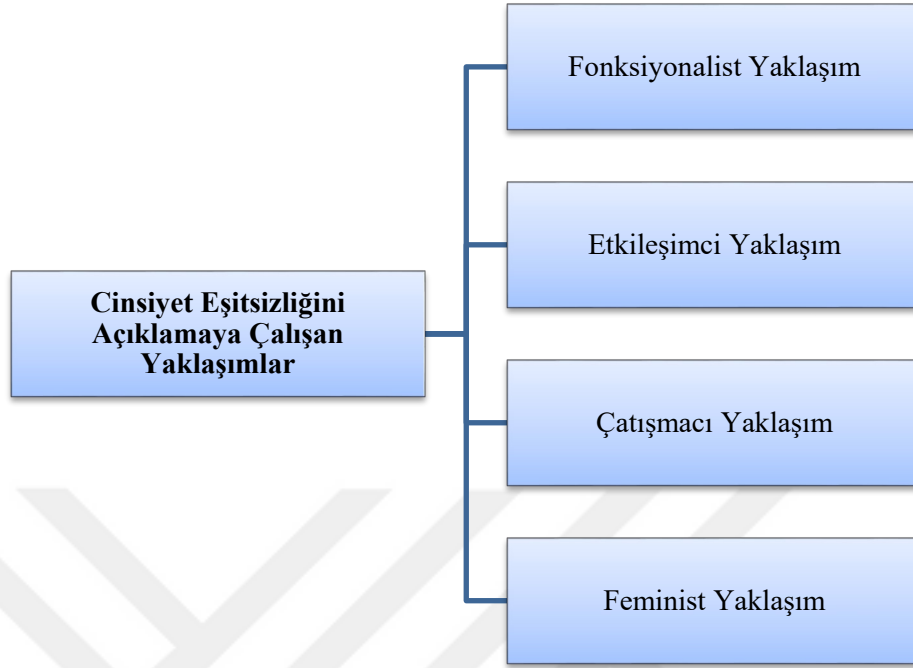
²⁸ Aytekin, a.g.e., s. 23.

izlemektedirler. Bu ülkelerde eşit miktarda yatırım yapılsa dahi farklı düzeyde üretim yapılmaktadır. Bunun temel nedeni ise insan kaynağının ve insan becerilerinin farklı oluşudur. Cinsiyet eşitsizliği sorunu, insan kaynağının etkili kullanımını önleyerek gelir dağılımının da eşitsizliğe, kayıtdışı çalışmaya, toplam emek stokunda eksik istihdama ve beşeri sermaye gücünde zayıflamaya yol açarak sosyal refahı olumsuz anlamda etkilemektedir. Ayrıca cinsiyet eşitsizliği sorununun çözülmesine dönük olarak bazı reformlar, politikalar ve projeler ise hedef kitle üzerinden doğrudan etkide bulunurken, bazı politikaların etkisi ise dolaylı şekilde gerçekleşmektedir.²⁹

1.4. Cinsiyet Eşitsizliğini Açıklamaya Çalışan Yaklaşımlar

Literatürde cinsiyet eşitsizliğine ilişkin birçok kuramsal yaklaşım ile kadınların dezavantajlı konumlarının nedenleri ortaya konulmuştur. Sosyolojik yaklaşımlar cinsiyet eşitsizliğini dört kategoride açıklamaktadır. Bu durum Şekil 2 yardımıyla gösterilmiştir.

²⁹ A.g.e., s. 25

Şekil 2. Cinsiyet Eşitsizliğini Açıklamaya Çalışan Yaklaşımlar³⁰

Fonksiyonalist, etkileşimci, çatışmacı ve feminist perspektiften hareketle ortaya konan bu yaklaşımların ana hatları aşağıda açıklanmaktadır.

1.4.1. Fonksiyonalist Yaklaşım

Bu yaklaşımı savunan kuramcılar, ilkel toplumsal hayattan başlayarak farklı alandaki kimi görevlerin erkeklere kimilerinin ise kadınlara verildiğini öne sürmektedirler. Erkeklerin fiziksel anlamda kadınlardan daha güçlü oluşu, onları çocuk bakma ve yetiştirme görevlerinden uzaklaştırmıştır. Kadınlar ise hayatları boyunca çocuk bakma ve yetiştirme ile görevlendirilmiştir. Böylece kadınlar ev işi ve çocuk bakma; erkekler ise ailenin ekonomik fonksiyonlarını yerine getirme konusunda uzmanlaşmıştır. Bu durum iş bölümünü oluşturmaktadır.³¹

³⁰ Çolak, Ü. **İnsani Kalkınma ve Cinsiyet Eşitsizliği: Türkiye Analizi**. Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Zonguldak, 2011, s. 32-36.

³¹ Sullivan, T. J. (2003). **Introduction to Social Problems**, Sixth Edition, Pearson Education, Boston, 2003, s. 225-226.

Coleman ve arkadaşlarına göre³² fonksiyonalist yaklaşım ilkel toplumlardan beri kadınlar ve erkekler arasındaki rol farklılaşmasına vurgu yapmaktadır. Kadınlar doğurganlıklarından dolayı ev işi ve çocuk bakımı ile erkekler ise ailenin ekonomik ihtiyacını karşılamak ile görevlendirilmiştir. Bu durum bir iş bölümünü meydana getirmektedir. Sanayi devrimi ile birlikte ise geleneksel rol dağılımında değişiklikler yaşanmıştır. Bebek ölümlerinin düşmesi ve doğum kontrolleri ile birlikte kadınlar hayatlarının önemli bir bölümünü çocuklarına adanmak durumunda kalmamıştır. Fakat kadınlardan beklentiler sosyal ve ekonomik şartlarda yaşanan değişikliklerden daha yavaş gerçekleşmiştir.

Fonksiyonalistlere göre cinsiyet eşitsizliği iki farklı grupta ele alınmaktadır. İlk grupta bireyin eğitimini sağlamak için kadınlar ve erkekler arasında gerçekleşen geleneksel işbölümünün etkili olduğu savunulmaktadır. Böylece cinsiyet eşitsizliği belirgin bir yapıda görülmektedir. İkinci grupta ise cinsiyet rollerinin yeni şartlara uygun olarak tekrar tanımlanması gerektiği savunulmaktadır. Yeniden tanımlamanın cinsiyet eşitsizliğinin bütününe yansımayaacağı ve cinsiyet eşitsizliğinin genel olarak gerekliliği vurgulanmaktadır. Bunun yanında kadınların rollerinin yeniden yapılanmasının ekonomide rekabet ve başarı getireceği düşünülmektedir.³³

Sonuç olarak bu yaklaşımda cinsiyete dayalı eşitsizliğin toplumsal cinsiyet rolleri ve bununla ilişkili olarak oluşan cinsiyete dayalı iş bölümünden kaynaklandığı öne sürülmektedir.

1.4.2. Etkileşimci Yaklaşım

Bu yaklaşımın savunucuları sosyalleşme ile birlikte cinsiyet rollerinin nasıl kazanıldığını, toplumun kadınlardan ve erkeklerden hangi tutum ve davranışları beklediğini incelemiştir. Bu yaklaşıma göre biyolojik cinsiyet doğum ile birlikte, toplumsal cinsiyet ise sonradan elde edilmektedir. Etkileşimci yaklaşım, bireylere bir toplum veya kültüre göre temel semboller ve sosyal anlamlar yüklemektedir. Bu

³² Coleman, J. W., Kerbo, H. R., ve Ramos, L. L. **Social Problems**, Prentice Hall, Eighth Edition, New Jersey, 2002, s. 347.

³³ Coleman vd., **a.g.e.**, s. 348.

semboller ile erkeklerin kadın egemenliği ve üstünlüğü daha belirgin hale gelmektedir. Böylelikle cinsiyet eşitsizliğinin oluşması ve devam etmesine yönelik birçok bilgi kadın ve erkek arasında yaşanan etkileşim gözlemlenerek elde edilmiştir. Bu tarz etkileşimci kalıplar ile cinsiyet eşitsizliği konusundaki uygulama ve inançlar güçlenmektedir. Hızla değişen sosyal yapı ile ilişkili olarak toplumda birçok birey cinsiyet eşitsizliğinin biçimlerine karşı çıkmaktadır. Bu durum cinsiyet eşitsizliğinin kabul edildiği anlamına gelmektedir. Böylece cinsiyet eşitsizliği kadınların ve erkeklerin toplumsal rollerine yönelik beklenti paylaşımı veya uzlaşmadaki eksiklik bağlamında sosyal bir soruna dönüşmüştür.³⁴

Toplumsallaşma süreci içerisinde kadınlar pasif olarak yetiştirilmektedirler. Bu nedenle bağımsız ve daha aktif olarak yetişen erkekler daha baskın konumdadır.³⁵ Etkileşimci yaklaşım cinsiyet rollerinin ve kimlik anlayışının çocukluk dönemlerinden başlayarak aile, öğretmen ve kitle iletişim araçları ile geliştiğini savunmaktadır. Bu süreç içerisinde oluşan cinsiyet kimliği ise uzun süre boyunca devam etmektedir. Her iki cinsiyet açısından bireyler kadınların erkeklerin gerisinde kaldığını büyüyerek öğrenmektedir. Bu yaklaşım cinsiyet rollerinin ve eşitsizliğin kadınların yüreklendirilerek daha girişimci olmalarını sağlayarak değiştirilebileceğini savunmaktadır.³⁶

1.4.3. Çatışmacı Yaklaşım

Bu yaklaşım kadınlar ve erkekler arasındaki güç farklılığına ve çatışmaya odaklanmaktadır. Çatışmacı yaklaşım savunucularına göre; erkekler büyük güçlerini ve şiddetini kadınların gücüne yönelik olarak kullanmakta ve böylece kadınları ikinci plana itmektedir.³⁷

Erkekler, politik ve ekonomik iktidar sağlayan pozisyonlar dışındaki pozisyonları kadınlara vermiş ve kadınların önemsiz ve düşük ücretli pozisyonlara

³⁴ Sullivan, a.g.e., s.228

³⁵ Parrillo, V. N. **Cotemporary Social Promlems**, Fifth Edition , Ally and Bacon, Boston, 2002, s. 189

³⁶ Coleman vd., a.g.e., s. 349

³⁷ Parrillo, a.g.e., s. 201.

yerleşmesine neden olmuştur. Bu durum erkeklerin ekonomik anlamda avantaj elde etmelerine yol açmıştır. Bunun yanında erkekler, kadın rollerini aile içinde ikinci plana atarak fayda elde etmişlerdir. Kadınlara aile içerisinde iyi kadının kocasına itaat eden ve ona hizmet eden kadın olduğu şeklinde değer yargısı yüklemişlerdir.³⁸

Diğer taraftan erkekler, kadınların sendikalardan uzak durmasını sağlamış, evli kadınların çalışmalarını engelleyen kanunları desteklemiş, çalışan kadınları tekrar eve çekecek propagandaları desteklemiştir. Çatışmacı yaklaşım, cinsiyete dayalı eşitsizliğin ortadan kalkması için kadınların itirazlarını dile getirip seslerini duyurmalarına çalışmıştır. Bütün kadınları ve cinsiyet eşitliğini önemseyen erkekleri kadınlar ile bir araya getirmeyi hedeflemiştir. Kadını ve erkeği, kadın hareketleri ile bütünleştirerek toplumda ezilen diğer grupların desteğini alıp cinsiyet eşitsizliğine karşı mücadele vermiştir.³⁹

1.4.4. Feminist Yaklaşım

Feminizm ataerkilliğe ve cinsiyet eşitsizliğine karşı koyarak cinsiyetler arasındaki sosyal eşitliğe vurgu yapan bir harekettir. Bu yaklaşım özellikle 19. yüzyılda Avrupa ve Amerika'da kadınlara eşitsiz bir şekilde davranıldığını ifade etmek amacıyla organize bir harekete dönüşmüştür.⁴⁰

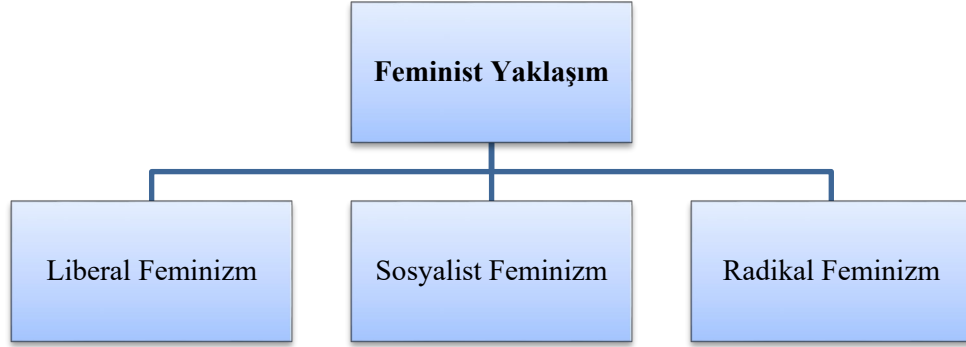
Feminist yaklaşım savunucuları kadınlar ve erkekler arasında görülen ücret farklılığına, iş yeri ortamında yaşanan cinsel tacizlere, iş almada ve terfide görülen cinsiyet eşitsizliğine dikkat çekmektedirler. Bunun yanında kadın yoksulluğuna neden olan evlilik dışı doğuma, boşanma olaylarına ve kadınlara uygulanan şiddet eylemlerine dikkat çekmektedirler.⁴¹ Diğer taraftan feminist yaklaşım savunucuları cinsiyet eşitsizliğini kendi içinde üç farklı kategoride incelemektedirler (Şekil 3).

³⁸ Coleman vd., **a.g.e.**, s. 348.

³⁹ **A.g.e.**, s. 348.

⁴⁰ Donoven, J. **Feminist Theory**, (Çev:Bora Aksu ve Diğerleri), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 20.

⁴¹ Perry, J. A.ve Perry E. K.. **Contemporary Society: An Introduction to Social Science**, Tenth Edition, Allyn and Bacon, Boston, 2003, s. 20.

Şekil 3. Feminist Yaklaşım Sınıflandırmaları⁴²

Liberal Feminizm: Bu yaklaşım kadınlar ve erkekler arasında oluşan cinsiyet farklılıklarının nasıl meydana geldiğini incelemektedir. Liberal feminizm savunucuları, aile ortamında, okul ortamında ya da kitle iletişim araçlarında bireylerin katı cinsiyet rolleri ile sosyalleşemeyeceklerini savunmaktadırlar.⁴³ Bu yaklaşım kadınların talep ve beklentilerini engelleyecek bütün eşitsiz uygulamalara ve önyargılara karşı çıkarak hakların eşit şekilde dağıtılmasını desteklemektedir. Bunun yanında kadınların iş hayatında üretken bir şekilde bulunmalarını benimsemektedir.⁴⁴

Sosyalist Feminizm: Bu yaklaşım ataerkilliğin köklerinin özel mülkiyete dayandığını savunmaktadır. Buna göre; kapitalizmin sonucunda refah gücünün sınırlı sayıda erkeğin elinde toplanması ataerkilliğine yol açmaktadır. Sosyal feminizm savunucuları kapitalizmin kadın istismarına yolaçtığını ekonomik kurumlarda yapılacak değişiklikler ile kadınların daha fazla özgürleştireceğini öne sürmektedirler.⁴⁵ Radikal feministler sosyal feminizm savunucularını kadınlar ve

⁴² Çolak a.g.e., s. 35-36.

⁴³ Coleman vd., a.g.e., s. 348.

⁴⁴ Payne, M. (1997), **Modern Social Work Theory**, Second Edition, Lyceum Books, Chicago, 1997, s. 240.

⁴⁵ Coleman vd., a.g.e., s. 348.

erkekler arasındaki güç ilişkisini sınırlı bir bakış açısıyla ele aldığı için eleştirmektedir.⁴⁶

Radikal Feminizm: Bu yaklaşım genellikle sosyal alandaki ataerkilliğe odaklanmaktadır. Bu yaklaşımın savunucularına göre kadın, doğurganlık özelliğinden dolayı toplumda ikinci plandadır. Kadınların kendilerine has yapılar oluşturabilmesi için her kadının kendi gücünün ve değerinin farkına varması gerekmektedir. Bunun yanında kadınlar ataerkil sistemi ortadan kaldırmak için diğer kadınlar ile birleşmeli ve böylece kadın esasına dayanan bir toplum yapısı oluşturulmalıdır.⁴⁷ Diğer taraftan radikal feminizm savunucuları kadın grupları arasındaki çıkar farklılıklarını gözardı etmeleri nedeniyle eleştirilmektedir.⁴⁸

1.5. Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi Ve Boyutları

Kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğe dikkat çeken ve bu eşitsizliğe farklı bir bakış açısı kazandırmayı amaçlayan cinsiyet eşitsizliği endeksi, ilk olarak 2010 yılında Birleşmiş Milletler'in hazırladığı İnsani Kalkınma Raporu sayısında yer almıştır. Bu endeks, ulusal düzeyde insani gelişmişlik başarılarının cinsiyet eşitsizliği açısından nasıl zarara uğradığını tespit etmek ve politika analizleri ile savunuculuk çalışmalarını deneysel temele oturtmak için ortaya çıkarılmış bir endekstir.⁴⁹

Cinsiyet eşitsizliği endeksi, işgücü piyasası, güçlendirme ve üreme sağlığı gibi kritik üç boyutu içermektedir. Bu endekste 0 ile 1 arasında değerler yer almaktadır. Endekste hesaplanan değer 0'a yakın sonuçlanıyor ise bu durum, bu boyutlar içerisinde kadın ve erkek arasında eşitsizliğin olmadığı anlamına gelmektedir. Ancak hesaplanan endeks sonucu 1'e yakın gerçekleşiyor ise bu durumda bu boyutlarda kadın ve erkek

⁴⁶ Payne, **a.g.e.**, s. 240.

⁴⁷ Coleman vd., **a.g.e.**, s. 248.

⁴⁸ Payne, **a.g.e.**, s. 240.

⁴⁹ Deniz, M. H., ve Hobikoğlu, E. H. Cinsiyete göre gelişme endeksi çerçevesinde kadın istihdamının ekonomik değerlendirmesi: Türkiye örneği. **In International Conference on Eurasian Economies**, 2012, s. 125.

arasında eşitsizlik olduğu anlamına gelmektedir. Cinsiyet eşitsizliği endeksinin boyutları ve göstergeleri Tablo 2’de yer almaktadır.⁵⁰

Tablo 2. Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi Boyut ve Göstergeleri⁵¹

Boyut	Üreme Sağlığı	Güçlendirme	İşgücü Piyasası
Gösterge	Anne Ölüm Oranı	Genç Anne Doğum Oranı	Ortaöğretim üzerinde kadın ve erkeğin eğitime katılımı
		Kadın ve erkeğin parlamentoda temsil edilmesi	Kadın ve erkeğin işgücüne katılım oranı

UNDP, HDI (2010). http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/hdr/faq_hdi-TR_ece%20FU.pdf Erişim Tarihi: (21.11.2019)

Tablo 2’de ifade edilen cinsiyet eşitsizliği endeksinin boyutları, ana hatları ile aşağıda ele alınmaktadır.

1.5.1. İşgücü Piyasası

İşgücüne katılım faydalı bir süreç olmasına karşın günümüzde hala mesleki cinsiyet ayrımı ve cinsiyete dayalı ücret farklılığı devam etmektedir. Bunun yanında cinsiyete dayalı gelir ölçümü yapabilmek, günümüzde birçok ülke açısından henüz mümkün değildir.⁵²

Kadınların daha az oranda işgücüne katılımları erkeklere bağımlı duruma gelmelerine ve özgürlüklerinin kısıtlanmasına yol açmaktadır. Bunun yanında erkeklere kıyasla kadınlar elde ettikleri gelirleri daha çok çocuklarının ihtiyaçları için harcamaktadırlar. Bu durum kadınların çocuklarının daha iyi eğitim almaları ve sağlıklı bir şekilde yetişmelerini sağlayarak kalıcı ve sürdürülebilir bir kalkınmanın gerçekleşmesine yardımcı oldukları anlamına gelmektedir. Kadınların erkeklere kıyasla daha düşük ücretle çalışmaları, toplumda daha yüksek ücretli meslekleri

⁵⁰ UNDP. **Human Development Report 2010**, PallgraveMcmillan. New York, 2010, s. 90.

⁵¹ UNDP, **a.g.e.**, s. 91.

⁵² **a.g.e.**, s. 92.

yapmasına engel teşkil etmektedir. Ayrıca kadınların erkeklerle kıyaslandığında genellikle daha düşük pozisyonlarda ve yükselme olanaklarının daha düşük seviyelerde olduğu görevlerde çalışmaları, onların işgücüne katılımlarını engelleyen bir durumdur. Kadınların işgücüne düşük düzeyde katılımı ise kadın yoksulluğuna, ülkenin işgücü katılım kapasitesinin atıl kalmasına ve böylece ekonomik büyüme ve kalkınmanın yavaşlamasına yol açmaktadır.⁵³

1.5.2. Güçlendirme

Cinsiyet eşitsizliği endeksinin bir başka boyutu olan güçlendirme boyutunda, kadınların ve erkeklerin ortaöğretim seviyesi ve daha üzeri eğitim olanaklarına erişim oranları ve kadınların ve erkeklerin parlamentodaki temsiliyetleri olmak üzere iki gösterge yaratmaktadır. Kadın, geleneksel anlamda devlet yönetimi ve politik alanın her düzeyinde dezavantajlı konumdadır. Bu durumu değiştirebilmek için erkeklere oranla kadınların parlamentodaki temsil oranları kullanılmaktadır. Kadınların politik liderliği ve toplumdaki görünürlüğünü ifade eden parlamenter temsil zaman içerisinde yükselmesine karşın küresel anlamda değerlendirildiğinde ortalama hala beklenen seviyede değildir.⁵⁴

Yükseköğretim kadın özgürlüğünü artırmakla birlikte kadınların problemler ile baş etme kapasitelerini ve bilgiye erişimlerini güçlendirmektedir. Eğitim seviyesi yüksek kadınlar kendilerini tatmin eden işlerden hoşlanmaktadır. Bunun yanında eğitilmiş kadınlar kamuoyu tartışmalarına katılarak kendisi ve aile sağlığı hakkında girişimlerde bulunmaktadır. Bu noktada cinsiyet eşitsizliği endeksi ortaöğretim ve yükseköğretim hizmetlerine erişim konusundaki farka yoğunlaşmaktadır.⁵⁵

Sosyal bilimciler gerçek anlamda bir ülkenin kalkınması için kadınların güçlenmesi gerektiğini belirtmektedirler. Kadınlar ile erkeklerin eşit kabul edildiği, çalışma şartlarının ve eğitim fırsatlarının eşitlendiği bir dünyada kadınların

⁵³ Çolak, Ü. **İnsani Kalkınma ve Cinsiyet Eşitsizliği: Türkiye Analizi**. Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak, 2011, s. 53.

⁵⁴ UNDP, **a.g.e.**, s. 91.

⁵⁵ **A.g.e.**, s. 91.

güçleneceği, güçlenen kadınlar ile beraber çocuk ölümlerinin azalacağı, daha sağlıklı nesillerin yetişeceği ve böylece insani gelişmişliğin kalıcı ve sürdürülebilir hale geleceği ifade edilmektedir.⁵⁶

1.5.3. Üreme Sağlığı

Cinsiyet eşitsizliği endeksi boyutlarından olan üreme sağlığı boyutunda anne ölüm oranları ile genç anne doğum oranları göstergeleri yer almaktadır. Anne ölümü, hamile bir kadının hamileliği boyunca, doğumunda veya gebeliğin sonlanmasını takip eden 42 gün içinde, hamilelikle ilişkili olarak veya kaza sonucunda hamileliğin arttırdığı bir nedenden dolayı oluşan kadın ölümü şeklinde tanımlanmaktadır. Anne ölüm oranı ise her 100.000 doğum içerisindeki anne ölümünün sayısını ifade etmektedir.⁵⁷

Bir başka üreme sağlığı göstergesi ise 15-19 yaş arasında genç anne doğurganlık oranlarıdır. Bu yaştaki üreme riskli olmakla birlikte erken yaşta üreme olduğu için o yaştaki kadınların iş hayatı, sosyal ve sağlık gibi alanlarda sıkıntılar yaşadıkları görülmektedir. Ergenlik çağında bulunan kızların gebe kalmaları ve çocuk sahibi olmaları onlara birtakım sağlık problemleri yaşatmaktadır. Çünkü o çağlardaki kızların vücut yapıları henüz tam anlamıyla gelişmediği için yetişkin kadınlarla kıyaslandığında doğum anındaki ölüm riski daha yüksek olmaktadır. Bunun yanında erken annelik kız çocuklarının eğitim alma oranlarını azaltmaktadır. Böylece genellikle azgelişmiş ülkelerde kadınlar iş hayatı ve sosyal hayata katılım konusunda kısıtlanmaktadır.⁵⁸

⁵⁶ Çolak, a.g.e., s. 52.

⁵⁷ UNDP, a.g.e., s. 224.

⁵⁸ Çolak, a.g.e., s. 50.

1.6. Cinsiyet Eşitsizliği İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Cinsiyet eşitsizliğinin neden olduğu sorunların konu edindiği birçok araştırma bulunmaktadır. Bu bölümde bu araştırmalardan seçilen örneklerle yer verilmektedir.

Toksöz (2018), çalışmasında kadınların bakım yükümlülüklerinden dolayı işgücüne düşük ücretli pozisyonlarda katıldıklarını belirtmektedir. Bunun yanında kadınların hane içi karşılıksız emeklerini sürdürdükçe işgücüne katılımı öngören girişimcilik ve esnek çalışma şeklindeki politikaların cinsiyet eşitsizliğini ortadan kaldırma yönünde bir adım olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmektedir. Araştırmada kayıtdışı istihdamın kaydedilmesi, kadınların tam zamanlı ve güvenceli işlerde istihdam edilmesi ve insan onuruna yakışan iş şartlarında çalışmalarını sağlayan politikaların uygulanmasıyla eşitliğin sağlanacağı öne sürülmektedir.⁵⁹

Vefikuluçay (2009) ve arkadaşlarının Kafkas Üniversitesinde eğitim gören son sınıf öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine yönelik bakış açılarını incelediği başka bir çalışmada kız öğrencilere kıyasla erkek öğrencilerin bakış açılarının daha geleneksel olduğu; fakat evlilik yaşamı konusundaki önermeler değerlendirildiğinde kız öğrencilerin erkek öğrencilere kıyasla daha geleneksel bakış açısıyla yaklaştıkları görülmüştür.⁶⁰

Taylor (2000) ve arkadaşlarının cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik büyüme oranı arasında istatistiksel olarak negatif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır.⁶¹

⁵⁹ Toksöz, G. Toplumda Kadın: İş Yaşamında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği için Politikalar. **Sosyal Dönüşüm, Biyoetik ve Kamu Politikaları**, 2012.

⁶⁰ Vefikuluçay, A. G. D., Zeyneloğlu, A. G. S., Eroğlu, K., Ve Taşkın, L. Kafkas Üniversitesi son sınıf öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin bakış açıları. **Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi**, 14(2), 2007, s. 26-38.

⁶¹ Goodwin, T. M., Hall, J., ve Raymond, C. Gender Inequality and Economic Growth. 2017 **NCUR**.

Başka bir çalışmada da Forsythe (2000) ve arkadaşları cinsiyet eşitsizliği, ekonomik büyüme ve ekonomik reform değerlendirmesi yapmışlardır. Çalışmada eğitim harcamalarının cinsiyet eşitsizliği üzerinde önemli bir etkisinin bulunduğu ve cinsiyet eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde eğitim harcamalarının daha önemli olduğu görülmüştür. Ayrıca sağlık, eğitim ve diğer sosyal politikaların koordineli bir şekilde sunulmasıyla eşitsizliğin azalacağı belirtilmektedir.⁶²

Durmaz (2016) ise kadınların işgücü piyasasında karşılaştığı engelleri incelediği çalışmasında geleneksel yapıdan dolayı kadınların işgücü piyasasında karşılaşmış olduğu sorunların çözülmesi için cinsiyet eşitsizliği ve aile içi görev dağılımının ve yetişkin eğitiminin verilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁶³

Cuberes ve Teignier (2012) ise araştırmalarında cinsiyet eşitsizliği ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırmada kadınların ve erkeklerin benzer üretken özelliklere sahip olduğu ve işverenlerin eşitsizliğe maruz bırakmadıkları varsayımıyla kadın ve erkek istihdam dağılımlarının işlenmesi durumunda kadın işçilerin düşük ücretten daha yüksek ücretli mesleklere geçecekleri ve verimliliklerinin artacağı sonucu savunulmaktadır.⁶⁴

Küresel olarak, kadınlar erkeklere göre daha az ekonomik katılım fırsatına, daha yüksek sağlık ve güvenlik riskine, temel ve yüksek eğitime daha az erişime sahip olmaktadır. Kadınlara ekonomik, sosyal, siyasal alanlarda tam potansiyellerine ulaşmaları için fırsatlar verilmesi ve kadın haklarının güvenceye alınması cinsiyet eşitliği ile beraber uluslararası kalkınma hedeflerine ulaşmak için de kritik öneme sahip olmaktadır. Güçlü kadınlar ailelerinin, toplumlarının ve ülkelerinin üretimine katkıda bulunur ve herkese fayda sağlayan bir dalgalanma etkisi yaratmaktadır. Çalışmanın birinci bölümü bu bağlamda cinsiyet eşitsizliği başlığı altında bu

⁶² Forsythe, N., Korzeniewicz, R. P., Majid, N., Weathers, G., ve Durrant, V. Gender inequalities, economic growth and economic reform: A preliminary longitudinal evaluation. **Employment Paper**, 45, 2003, s. 6-12.

⁶³ Durmaz, Ş. İşgücü piyasasında kadınlar ve karşılaştıkları engeller. **Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2(3), 2016., s. 37-60.

⁶⁴ Cuberes, D., ve Teignier, M. Gender inequality and economic growth: A critical review. **Journal of International Development**, 26(2), 2014, s. 260-276.

eşitsizliğin çıktığı alanları, buna yönelik yaklaşımları, literatürde bu kavramın göstergesi olarak belirlenmiş cinsiyet eşitsizliği endeksi üzerine yapılan araştırmaları kapsamaktadır. İkinci bölümde ekonomik büyümenin en önemli unsurlarından olan insani gelişmişlik kavramı ve endeksinin ele alınması, Türkiye’de bu endeksin 1990’dan beri izlemiş olduğu yolun incelenmesi hedeflenmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

İNSANİ GELİŞMİŞLİK KAVRAMI

İnsani gelişmişlik, toplumların yalnızca ekonomik zenginlikleri ile ilgili değildir. Zenginlik ile beraber bu zenginliğin kurum ve kuruluşlara ne kadar orantılı bir biçimde dağılmasından, halkın yaşam standartlarına ne kadar yansıdığı ile de ilgilidir. Çalışmanın bu bölümünde ise insani gelişmişlik kavramı başlığı altında Türkiye’de insani gelişmişlik, insani gelişmişliğin temel bileşenleri, insani gelişmişliği ölçmeye yönelik girişimler, insani gelişme endeksi ve bu endekse yönelik getirilen eleştiriler ele alınmaktadır.

2.1. İnsani Gelişmişlik Kavramı

Ekonomi ve gelişme arasındaki ilişki 19. yüzyılın başından bu yana birçok araştırmacının ilgisini çeken konulardan biri olmaya başlamış ve günümüzde de bu durum devam etmiştir. O yıllardan bu yana yapılan araştırmalarda büyüme ile gelişme arasında bulunan ilişki çeşitli bakış açıları ve çeşitli parametrelerle ele alınıp değerlendirilmiştir. 1960’lı yıllar itibari ile kalkınma ile gelişme büyük oranda ulusal gelirden yaşanan artışla ifade edilmekte iken, bu dönemlerde kalkınmadaki temel hedef, istihdam ve üretimi tarım dışındaki hizmet ve sanayi sektörlerine dönüştürmek olmuştur. Dolayısıyla bu yıllarda kişi başına düşen milli gelir ifadesi ülkenin refah seviyesindeki değişimin bir göstergesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Fakat 1970’li yıllarda kalkınma kavramı yeniden tanımlanmış ve bu durum gelişme kavramının da günün koşullarına uygun şekilde tanımlanmasını beraberinde getirmiştir.⁶⁵ Gelişmeyi sosyal, kültürel, mekansal, çevresel ve insani boyutları ile tanımlamayı amaçlayan bu yeni yaklaşım, ekonomik anlamda büyüme ile birlikte işsizlik, yoksulluk, bölgeler

⁶⁵ DPT, **İllerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması**, www3.kalkinma.gov.tr › DocObjects › Download › 2003-05, s.6-7 (20.11.2019).

arası dengesizlik ve gelir dağılımı gibi dengesizlikleri de gelişme kavramının içerisinde değerlendirmiştir.⁶⁶

İnsani gelişmişlik, insanların içerisinde bulundukları ekonomilerin zenginliğinden öte insan hayatının zenginliği ile ilgili bir anlayıştır. Bu noktada insani gelişme insanın kendisine ve sahip olduğu imkanlara odaklanan bir yaklaşımdır.⁶⁷

İnsani gelişme bütün insanların yaşam kalitelerinde yaşanan iyileşme sürecini ifade etmektedir. Bu gelişmenin görünümü ise eşit önemde üç farklı durumda ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki insanların yaşam düzeylerinde yaşanan iyileşmedir ki bu iyileşme insanların gelirlerindeki artış, yiyecek tüketimi, sağlık hizmetleri, eğitim ve diğer hayat koşullarının ekonomik büyümeyle beraber iyileşmesidir. İkinci durum sosyal, kültürel, ekonomik sistemler ve politik kurumlar ile insana verilen değer ve insanların kendilerine olan güvenleri ile ortaya çıkmaktadır. Üçüncü durum ise insanların iş seçeneklerinin genişlemesi ile beraber özgürlüklerin artması ve tükettikleri mal ve hizmet çeşitliliğinin artmasıdır.⁶⁸

2.2. Türkiye’de İnsani Gelişmişlik

İnsani gelişmişlik endeksi farklı şekillerde tanımlanıp ölçülmektedir. Bu nedenle insani gelişmişliği yalnızca bir ölçüt ile ifade etmek ülkelerin farklı siyasal, sosyal ve ekonomik yapılarından ötürü zordur. Ancak insani gelişmişlik kriterleri içerisinde en fazla kullanılan kişi başına düşen milli gelirdir. Bununla birlikte eğitim ve sağlığa yönelik bazı göstergeler de insani gelişmişlik açısından kullanılan ölçütlerdir.⁶⁹

Bir ülkenin insani gelişmişlik düzeyini belirlemek için ekonomik göstergelerle birlikte insani, kültürel ve sosyal farklı göstergelerin kullanılması gerekmektedir. Bu bağlamda Türkiye’nin insani gelişmişlik göstergeleri incelendiğinde özellikle 1990-

⁶⁶ Ünal, Çiğdem. İnsani Gelişmişlik Endeksine Göre Türkiye’nin Bölgesel Farklılıkları. **Coğrafi Bilimler Dergisi**, 6(2), 2008, s. 90.

⁶⁷ Gökpınar, Y. E. **Ülkelerinin İnsani Gelişmişlik Düzeylerinin Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz Yöntemleri İle Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016, s. 3.

⁶⁸ Ünal, a.g.e., s. 90.

⁶⁹ Gökpınar, a.g.e., s. 3

2017 yılları arasında insani gelişmişliğin önemli gelişme kaydettiği söylenebilir. Türkiye’de 1990 yılında insani gelişmişlik endeksi 0,579 iken, 27 yıl içerisinde bu rakam %36,6’lık bir artış göstermiş ve 0,791’e yükselmiştir. Bu yükseliş ile birlikte Türkiye 2017 yılında yüksek insani gelişmeye sahip ülkeler sınıfına dahil olmuş ve 189 ülke içinde 64. sırada kendisine yer bulmuştur. Bunun yanında 1990-2017 yılları arasında doğuştan beklenen yaşam süresi 11,7 yıl, beklenen okullaşma yılı 6,3 yıl, ortalama okullaşma yılı 3,5 yıl ve kişi başına düşen gayrisafi milli gelir %121,2 oranında artmıştır. Bu rakamlarla Türkiye 189 ülke içinde kişi başına düşen gayrisafi milli gelir değeri açısından 50., beklenen okullaşma açısından 111., ortalama okullaşma yılı açısından ise 66. sırada yer almıştır.⁷⁰

Türkiye’de insani gelişmişlik endeksi alt göstergelerinin etkinlikleri değerlendirildiğinde ise ortalama okullaşma yılı alt göstergesinin insani gelişmişlik endeksini yükseltmeye en duyarlı gösterge olduğu görülmektedir. Çünkü ortalama okullaşma yılı alt göstergesinin 0,5 yıl artmasıyla birlikte insani gelişmişlik endeksi 0,006 puan artmıştır.⁷¹

2.3. İnsani Gelişmişlik Kavramına Çok Boyutlu Yaklaşım

Bir toplumun yoksulluğu veya refahı birçok boyuttan oluşmaktadır. Bu nedenle toplumsal refah ya da yoksulluk hem maddi hem maddi olmayan nedenlere ve unsurlara dayanmaktadır. Bu bağlamda birey daha yüksek gelir ile tüketim bütçesini kullanarak refahının maddi olmayan taraflarını geliştirebilir. Fakat bazı boyutları geliştirebilmek için piyasa bulmakta zorlanabilir. Dolayısıyla gelir düzeyindeki artışı refahın tek kriteri olarak görmek mümkün değildir. Bu nedenle okuryazarlık, barınma, beslenme, kamu hizmetlerinden faydalanma ve yaşam süresi gibi faktörler de dikkate alınmalıdır.⁷²

⁷⁰ Tıraş, H. H., Türkiye için insani gelişmişlik göstergeleri. **Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi**, 14(1), 2019, s.29.

⁷¹ Tıraş, a.g.e., s. 29

⁷² Satya R. Chakravarty, “An Axiomatic Approach to Multidimensional Poverty Measurement via Fuzzy Sets”, **Indian Statistical Institute**, Kolkata, India, (21.11.2019).

İnsani gelişme, az gelişmiş ülkelerdeki gelişme seviyesini ifade etmesi ve toplumların hayat kalitesini yükseltmeyi temel alması nedeniyle birçok boyuta sahiptir. Gelir ile birlikte bireyin hayat kalitesini, mutluluğunu, eğitimini, uzun ve sağlıklı yaşamını kapsayan bu kavram, bireyin her alanda yaratıcılığını kullanmasına imkan sağlayan ortamı, demokratik hak ve özgürlüklerin güvence altında bulunmasını kapsamaktadır.⁷³

2.4. İnsani Gelişmişliğin Temel Bileşenleri

İnsani gelişmişlik yaklaşımı, gelir odağına dayanan kalkınma anlayışının yetersiz görülmesi ile birlikte insanı kalkınmanın odağına koyan bir yaklaşımdır. İnsanın siyasal, ekonomik, kültürel ve toplumsal tüm seçeneklerinin ve tercihlerinin artırılmasına vurgu yapan bu yaklaşım, bireyin gelirinde yaşanan artışların onun gelişmesi açısından gerekli bir etken olduğunu ancak gelir artışının yalnız başına insan refahını ölçemeyeceğini savunmaktadır.⁷⁴

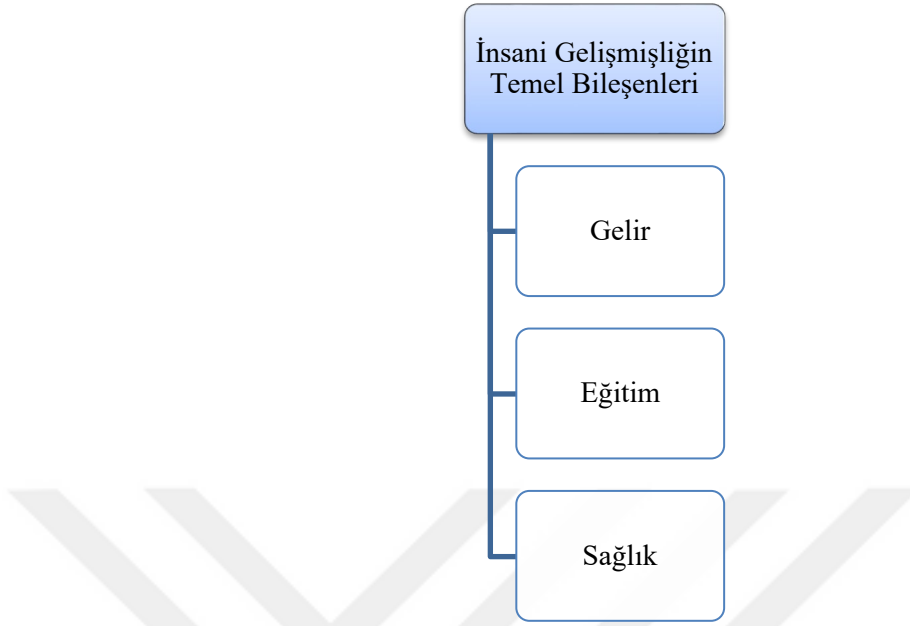
Gelirin ölçülebilir ve kolay şekilde ulaşılabilir bir veri olması refah ölçümlerinde sıkça kullanılmasının temel nedenidir. Ancak insani gelişmişlik insan refahını gelirin ötesinde bir anlayışla ele almaktadır.⁷⁵ 1990 yılında hazırlanmaya başlanan ve o tarihten itibaren aralıksız şekilde tüm dünyadaki ülkeler tarafından her yıl ülkelerin yaşam koşullarını görmek ve insanlığın yaşadığı problemleri ortaya çıkararak yaşam koşullarını arttırabilmek için nelerin yapılması gerektiği konusunda önerileri dile getirmek için yayınlanan insani gelişmişlik endeksi hesaplamaları sürecinde kullanılan bileşenler Şekil 4’te gösterilmektedir.⁷⁶

⁷³ Han, E. ve Ayten Kaya, A. **Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika**, 5. Baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2006, s. 274.

⁷⁴ Gürses, D. (2009). İnsani Gelişme ve Türkiye. **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:12, Sayı :21, 2009, s. 340.

⁷⁵ Tıraş, a.g.e., s. 18.

⁷⁶ Koçal, S. **Kültürel değerler ve insani gelişmişlik düzeyi ile terör suçları arasındaki ilişki**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s.21-22.

Şekil 4. İnsani Gelişmişliğin Temel Bileşenleri⁷⁷

İnsani gelişmişlik hesaplamalarında kullanılan bu bileşenlerin içerikleri zaman içerisinde değişiklik gösterse de gelişme aşamalarının tamamında bu bileşenler ön planda yer almaktadır. Öyle ki 2010 yılındaki değişikliklerle birlikte bu göstergelerin içeriklerinde ve hesaplamaların da bazı değişikliklere gidilmiştir. Bu göstergelere ilişkin ayrıntılar aşağıda yer almaktadır.

2.4.1. Gelir

İnsani gelişmişliğin temel bileşenlerinden biri olan gelir hem ekonomik kalkınmada hem de insani gelişmişlikte temel göstergelerdendir. Fakat gelir konusunda sağlıklı bir yorumun yapılabilmesi için temel kriterin kişi başına düşen gelir olması son derece önemlidir. İnsani gelişmişlik açısından gelir, bireyin yeterli hayat standardı açısından gereken kaynaklara ulaşma işlevini görmektedir. Üretilen gelir insani gelişmişlik konusunda ek bir kaynak oluşturup oluşturmaması bakımından önemlidir. Bunun yanında insani gelişmişlik ile birlikte üretilen değer tekrar insani gelişmişlik için ek kaynak sağlaması da gerekmektedir. Gelir bileşeni, diğer

⁷⁷ Tıraş, a.g.e., s. 18.

bileşenlerin de doğrudan veya dolaylı şekilde sağlayamadıkları korelasyonu sağlamaktadır. Birçok insani gelişmişlik hedefine ulaşabilmek için gelir önemli bir araçtır.⁷⁸ Bunun yanında gelir bireyin kaynaklarını yönetme gücü açısından da önemlidir.

Bireyin insani bir hayat sürebilmesi açısından gereksinim duyduğu ana ürün ve hizmetleri elde etme sürecinde kullandığı kaynakların ifadesi olan bir kavram olan gelir kavramı; satın alma gücü paritesi açısından kişi başına gayri safi milli gelir şeklinde hesaplanmaktadır.⁷⁹

Ekonomik anlamda büyüme bireye refah artışıyla beraber seçim olanaklarını artırma konusunda avantaj sağlamaktadır. Bunun yanında bireyin çevre kontrolü ve tercihleri üzerindeki özgürlüğü de artmaktadır. Gelir ve yaşam beklentisi arasında genel anlamda bir ilişki bulunmaktadır. Bireyin gelirinde yaşanan bir artış sağlık yatırımları ile yaşam beklentisini arttırmaktadır. Ancak bu korelasyon bütün ülkelerde görülmemektedir. Kimi ülkeler yüksek gelire sahip olmasına karşın doğumda yaşam beklentisi değerleri açısından kendisinden daha düşük gelire sahip ülkelerin daha altında kalmaktadır.⁸⁰ Dolayısıyla çıktı büyümesi yalnız başına fayda sağlayan bir unsur değildir. Ekonomik büyüme ile birlikte büyümenin şekli ve gelişme stratejileri de önemlidir.

2.4.2. Eğitim

Toplumsal bilgi üretimini ve bilgiye erişim olanaklarını etkileyen temel faktör bir toplumdaki bireylerin eğitim seviyesidir. İnsani gelişmişlik hesaplamaları açısından kullanılan eğitim kriterleri ise ülkenin beklenen okullaşma yılı ve ortalama okullaşma yılıdır. Beklenen okullaşma yılı, okula başlama yaşlarındaki çocukların görecekları beklenen öğrenim süreleri ile başka bir ifadeyle yaşa bağlı okullaşma oranlarının çocukların yaşamları boyunca aynı seviyede kalacağı varsayımından hareketle çocukların eğitim almayı bekleyebilecekleri toplam süre ile ölçülür.

⁷⁸ Koçal, a.g.e., s. 22-23.

⁷⁹ Tıraş, a.g.e., s. 18.

⁸⁰ Koçal, a.g.e., s. 23.

Ortalama okullaşma yılı ise yetişkin nüfusun ortalama öğrenim süresi ile, başka bir ifadeyle 25 yaş ve daha üstü bireylerin hayatları boyunca görecekları öğrenim süreleri ile belirlenmektedir.⁸¹

İnsani gelişmişliğin eğitim boyutu diğeri iki boyutu etkilemektedir. Öyle ki eğitim genç kuşaklara kültürün aktarılması ve çağdaş koşullarda bir toplumun yaratılması açısından sorunlu olan sosyal değişimleri başlatacak yaratıcı kişilerin yetiştirilmesini gerçekleştirmektedir.⁸² Dolayısıyla eğitim hem kişisel gelişim hem de sosyal, ekonomik ve toplumsal gelişimi sağlamaktadır.

2.4.3. Sağlık

İnsani gelişmişliğin sağlık boyutu sağlıklı ve uzun bir hayatı kapsayan doğumda yaşam beklentisi ile ifade edilmektedir. Bu boyut beklenen ortalama ömür şeklinde de adlandırılmaktadır. Sağlıklı hayat şartlarının olduğu toplumlarda bireylerin ortalama ömürleri artarken eğitim seviyeleri de yükselmektedir. Bunun yanında sağlıklı koşulların olduğu toplumlarda hem hayat kalitesi hem de sağlık hizmetleri iyi seviyededir.⁸³

Sağlık, beşeri sermayenin nitelik açısından gelişmesinde etkili olan önemli bir faktördür. Beşeri sermayenin temel kaynağı eğitim olmasına karşın toplumsal sağlık seviyesi de beşeri sermayenin gelişiminde ve artmasında etkili bir faktör olarak görülmektedir. Bir toplumun ekonomik gelişmişlik seviyesi ile sağlık düzeyi arasında karşılıklı ve yakın bir nedensellik ilişkisi olduğu kabul edilmektedir. Buna göre ekonomik anlamda belli bir seviyeye ulaşmış toplumlarda sağlığa ayrılan kaynaklar arttığı için bireylerin sağlık bilinci de belli bir seviyeye yükselmiş olmaktadır.⁸⁴ Dolayısıyla bir toplumun sağlık düzeyinin iyileştirilmesi durumunda o toplum ekonomik anlamda bir takım faydalar elde etmektedir.

⁸¹ Tıraş, a.g.e., s. 18.

⁸² Koçal, a.g.e., s. 24.

⁸³ Tıraş, a.g.e., s. 18.

⁸⁴ Koçal, a.g.e., s.25.

2.5. İnsani Gelişmişliği Ölçmeye Yönelik Girişimler

İnsani gelişmişlik kavramının kapsamı genişledikçe farklı göstergelerle insani gelişmişlik hesaplama girişimleri yapılmıştır. İnsani gelişmişliği ölçmeye yönelik bu girişimlerin başlıcalarını aşağıdaki gibi ifade etmek mümkündür.⁸⁵

- Sosyal Ekonomik Kalkınma Ölçümü
- Sosyal ve Politik Kalkınma Ölçümü
- Fiziksel Yaşam Kalitesi Endeksi

Bunun yanında en son kabul gören insani gelişmişlik hesaplama yöntemi ise Birleşmiş Milletler'in geliştirdiği İnsani Kalkınma Endeksi'dir.

2.5.1. Sosyal Ekonomik Kalkınma Ölçümü

Bu ölçüme yönelik ilk girişimler 1970 yılında Birleşmiş Milletler Sosyal Kalkınma Enstitüsü'nün hazırladığı sosyal kalkınma endeksi ile başlamıştır. Hazırlanan bu endekste 16 gösterge bulunmaktadır. Bu göstergelerin 9'u sosyal göstergeler, 7'si ise ekonomik göstergelerdir. Söz konusu göstergelerden bazıları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:⁸⁶

- Doğumda yaşam beklentisi,
- Mesleki okullaşma oranı,
- Kişi başı günlük hayvansal protein tüketimi,
- İlk ve orta dereceli okullaşma oranı,
- Erkek tarım işçilerine düşen tarımsal üretim,
- Tarım sektöründe çalışan yetişkin erkek işçilerin yüzdesi,
- Kişi başına düşen çelik üretimi,
- Ücretlerin ekonomik anlamda aktif nüfusun toplamına oranları,

⁸⁵ Çolak, Ü. (2011). **İnsani kalkınma ve cinsiyet eşitsizliği: türkiye analizi**, Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak, 2011, s.7-10.

⁸⁶ Tadora, M. P. **Economic Development**, Sixth Edition, London: Longman Publication, London, 1997, s.67

- İş başına düşen elektrik tüketimi,
- Kişi başına düşen kömür veya eşdeğer enerji tüketimi.

2.5.2. Sosyal Ve Politik Kalkınma Ölçümü

Adelman ve Morris tarafından hazırlanan bu ölçümde kalkınma ile anahtar değişkenler arasında güçlü bir korelasyon olduğu vurgulanmaktadır. Bu ölçümde ekonomik göstergeler, sosyo-kültürel göstergeler ve politik göstergeler bulunmaktadır. Söz konusu bu göstergelerden bazıları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır.⁸⁷

Ekonomik Göstergeler:

- Kişi başına düşen gayrisafi milli hasıla,
- Doğal kaynak zenginliği,
- Tarımsal organizasyonların özelliği,
- Brüt yatırım oranları,
- Dış ticaret yapısı,
- Finans kurumlarının etkinlik seviyesi,
- Vergi sistemlerinin verimlilik seviyesi,
- Tarımsal etkinliklerde modern teknolojinin kullanım seviyesi.

Sosyo-Kültürel Göstergeler:

- Kentleşme büyüklüğü,
- Orta sınıfın önemi,
- Sosyal mobilite büyüklüğü,
- Okuryazarlık boyutu,
- Modernizasyon seviyesi,
- Sosyal ve ekonomik kalkınma seviyesi.

⁸⁷ Tadora, a.g.e., s.63-67.

Politik Göstergeler:

- Siyasal istikrarın uzunluğu
- Siyasal partilerin rekabet dereceleri,
- Sömürge hayatının uzunluğu
- İdari yetki derecesi
- Kurumların genişliği

2.5.3. Fiziksel Yaşam Kalitesi Endeksi

Morris'in oluşturduğu bu ölçek 1970 ve 1980 yılları için denizaşırı kalkınma konseyine yapılmıştır. Bu endekste yaşam beklentisi, okuryazarlık ve bebek ölümleri olmak üzere üç önemli sosyal gösterge üzerinde durulmaktadır. Yaşam kalitesinin ve refahının şu alanlarda ölçülmesi gerektiği öne sürülmektedir:⁸⁸

- Doğal afet ve ekonomik durumlara karşı güven,
- Çevrenin şimdi ve gelecekteki durumu,
- Sosyal iletişim ve sosyal ilişkiler,
- Yönetim ve politika,
- İş hayatını da kapsayan kişisel faaliyetler,
- Sağlık,
- Eğitim,
- Hayat standardı için gereken zenginlik, tüketim ve gelir gibi materyaller.

Fiziksel yaşam kalitesi endeksi ile ülkeler hangi alanlarda eksik olduklarını daha kolay şekilde tespit etme imkanı elde etmektedirler. Böylece ülkeler düşük değerli kriterlerde yeni politikalar geliştirerek bunları yürürlüğe koyup fiziksel yaşam kalitesini yükseltme şansına sahiptirler.

⁸⁸ Akar, S. Türkiye’de Daha İyi Yaşam Endeksi: OECD Ülkeleri İle Karşılaştırma. **Journal of Life Economics**, 1(1), 2014, s. 4.

2.6. İnsani Gelişme Endeksi

Geleneksel kalkınma teorileri 1980'li yıllarla birlikte gözden düşmeye başlayınca bu teoriye alternatif bazı teoriler geliştirilmiş ve bu noktada insan odaklı gelişme anlayışı yaygınlaşmıştır. 1990'lı yıllarla birlikte ise insani gelişme kavramı kalkınma literatüründe sıkça kullanılmaya başlayan bir kavram olmuştur. İnsani gelişme endeksi bir ülkedeki kalkınma seviyesini belirlemede kullanılan tek kriterin ekonomik büyüme olmadığını temel ölçütün kişiler ile kişilerin kapasiteleri olduğunu vurgulamaktadır. Bu endeks gelir seviyesi benzer olan iki ülkenin niçin farklı insani gelişmişlik seviyesine sahip olduğu ve gelir düzeyi diğer ülkelere kıyasla yüksek olan ülkelerin niçin insani gelişme endeksinin daha düşük olduğu gibi sorulara yanıtlar aramaktadır. Bununla birlikte sağlık, eğitim ve gelir boyutlarını göz önünde bulundurarak gelişmişliği üç temel alanda ölçmeyi amaçlayan bir endekstir.⁸⁹

İnsani gelişme, Birleşmiş Milletler tarafından insan tercihlerinin genişletilmesi süreci şeklinde tanımlanmaktadır. Bu noktada insani gelişmenin düşük olması yoksulluk olarak adlandırılmakta ve yoksunluk ise yoksulluğun maddi olmayan boyutu olarak görülmektedir. İnsani gelişme endeksi insani gelişmenin sayısal anlamda değerlendirilmesidir. Bu yöntem geleneksel gelire dayalı ölçümlerden farklı olarak ülkelerin kalkınmışlık seviyelerini belirlerken gelir düzeyleri ile birlikte yaşam süreleri ve eğitim düzeyleri gibi farklı değişkenleri de dikkate alarak ölçüm yapmaktadır.⁹⁰

İnsani gelişme endeksinin oluşturulması sürecinde kullanılan ekonomik kriterler refah standartlarını sosyal kriterler ise sağlık ve eğitim standartlarını oluşturmaktadır. Refah standartları tatminkar bir hayat sürmeyi ve bireyin hayatını devam ettirebilecek

⁸⁹ UNDP, HDI http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/hdr/faq_hdi-TR_ece%20FU.pdf 2010, Erişim Tarihi: (21.11.2019).

⁹⁰ Gürses, a.g.e., s. 343.

kaynaklara ulaşma yeteneğini, eğitim standartları bireyin bilgiye erişme seviyesini, sağlık standartları ise bireyin sağlıklı ve uzun bir hayat sürmesini ifade etmektedir.⁹¹

2.7. İnsani Gelişme Endeksine Yönelik Eleştiriler

İnsani gelişme endeksi toplumsal refahın ölçülmesinin üç temel kriterden hareket ederek ele alan bir yaklaşımdır. Gelir odaklı yaklaşımların aksine insan refahının başka göstergeler ile ele alınması gerektiğini vurgulayan insani gelişmişlik endeksine yönelik bazı eleştiriler dile getirilmektedir. Bu eleştirilerden bazılarında insani gelişme endeksinin yüksek seviyede puanı olan gelişmiş ülkeler arasında yaşanan farklılıkların analiz edilmesinde yetersiz kalacağı belirtilmektedir. Bu eksikliklerin giderilebilmesi için ise insani gelişme endeksinde zaman içinde birtakım değişiklikler yapılmıştır.⁹²

İnsani gelişme endeksine yönelik bir diğer eleştiri de endekste bulunan “*doğumda beklenen ortalama ömür*” göstergesinin bir gelişme göstergesi şeklinde kabul edilmesinin teorik anlamda sorunlu olduğudur. Gelişme seviyesinin belirlenmesine yönelik ölçümlerde ilk referans noktasının anlık ölçüm olduğu ve gelişme endeksinin belirli bir yıl içerisinde ülkelerin söz konusu yıldaki karşılaştırmalı gelişme düzeylerini tespit etmeye ilişkin oluşturulmasının statik bir karşılaştırma amacı taşıdığı yönünde eleştiriler dile getirilmektedir. Ancak doğumda beklenen ortalama ömür, gelişme endeksi ölçümünün gerçekleştirildiği andaki nüfusun ortalama yaşam beklentisini yansıtmadığı, ilerleyen dönemde yetişkin duruma gelecekler açısından bir öngörü niteliğinde olduğunu vurgulamaktadır.⁹³

⁹¹ Karabulut, vd., Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü’ne Üye Ülkelerin 2006 Yılı İnsani Gelişmişlik Düzeylerinin Analizi. **Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi**, 2(2), 2009, s.4.

⁹² Uğur, M. S. **İnsani gelişme yaklaşımı ve neoliberal politikaların gelişmekte olan ülkeler açısından karşılaştırılması**, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2011, s 93-94.

⁹³ Çiftçi, M. “Kalkınma Göstergesi Olarak Ortalama Yaşam Beklentisine Göre Türkiye’nin AB İçindeki Konumu: Kritikler ve Çok Değişkenli İstatistik Uygulamaları”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi**, S:7, 2008, s. 61.

2.8. İnsani Gelişme İle İlgili Yapılan Çalışmalar

İnsani gelişme konusunda yapılan çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bun araştırmalardan bazıları şu şekildedir. Ünal (2008)⁹⁴, 1990 senesinden günümüze kadar her sene yayınlanan insani gelişme raporlarına göre Türkiye’deki bölgelerarası farklılıkları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmada Türkiye’de insani gelişmişlik açısından bölgesel farklılıkların bulunduğu, ülkenin en batısındaki bölgelerin en doğusundaki bölgelere kıyasla daha yüksek endeks değerine sahip olduğu belirtilmektedir. İnsani gelişmişlik endeksinin en yüksek olduğu bölgelerin ise sırasıyla Doğu Marmara, Ege, Batı Marmara bölgeleri olduğu, insani gelişmişlik endeksi seviyesinin düşük olduğu bölgelerin ise sırasıyla Güneydoğu, Orta Doğu ve Kuzey Doğu Anadolu bölgeleri olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında araştırmada günümüzün önemli gelişme göstergeleri arasında kabul edilen insani gelişme endeksinin bölgeler ve iller açısından belirlenmesinin nüfus ve ekonomik coğrafya alanında yapılması düşünülen araştırmalara kaynak teşkil edeceği belirtilmektedir.

Doğan ve Tatlı (2014)⁹⁵ tarafından yapılan araştırmada insani gelişme ve yoksulluk endeksleri kapsamında Türkiye’nin dünyadaki konumu uluslararası bir karşılaştırmayla analiz edilmiştir. Bunun yanında araştırmada insani gelişme raporlarında ifade edilen farklı endeksler açısından Türkiye’nin mevcut konumu ve zaman içerisindeki durumu incelenmiştir. Araştırma sonucunda insani kalkınma süreci açısından Türkiye’nin istikrarlı bir süreç sergilediği ve hızla gelişen 8 ülke arasında bulunduğu fakat yüksek insani gelişme kategorisi içerisinde yer alabilmesi için daha çok çaba göstermesi gerektiği belirtilmektedir.

Bir başka çalışmada ise Tıraş (2019)⁹⁶, Türkiye’nin insani gelişme endeksi ve alt göstergelerinin yıllara göre nasıl bir değişim gösterdiği ve insani gelişim endeksi üzerinde etkili olan faktörleri incelemiştir. Araştırma sonucunda Türkiye’nin insani gelişim endeksi alt göstergeleri açısından 1990 ile 2017 yılları aralığında önemli

⁹⁴ Ünal, **a.g.e.**, s.89.

⁹⁵ Doğan, E.M., Tatlı, H. İnsani Gelişme ve İnsani Yoksulluk Bağlamında Türkiye’nin Dünyadaki Yeri. **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 28 (1), 2014.

⁹⁶ Tıraş, **a.g.e.** s. 15.

gelişmeler kaydettiği belirtilmektedir. Bunun yanında Türkiye’de insani gelişim endeksi değerinin yükselmesi için özellikle sağlık ve eğitim alanlarına yatırım yapılması gerektiği belirtilmektedir.

Günsoy (2005)⁹⁷ ise araştırmasında insani gelişim yaklaşımı bağlamında insani sorunları incelemiştir. Ayrıca araştırmada insani gelişmeyle sağlık ve sağlığa yönelik artan önem üzerinde de yoğunlaşmıştır. Araştırma sonucunda sağlık ile ilgili göstergelerden ötürü Türkiye’nin insani gelişme bakımından benzer ülkelerle kıyaslandığında dezavantajlı olduğu ve bu nedenle Türkiye’nin sağlık politikalarını gözden geçirmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanında Türkiye’de sağlık sektörüne aktarılan kaynak ve harcamaların rasyonel ve akılcı yöntemlerle arttırılması gerektiği Türkiye’nin insani gelişim endeksi sıralaması açısından üst sıralara yükselebilmesi potansiyelinde olan bir ülke olduğu belirtilmektedir.

Bir ülkenin sosyal ve ekonomik nitelikleri, insanların sağlık, eğitim düzeyleri ve yaşam standartlarıyla çok sık bağlantılıdır. 1990’larda İnsani Gelişim Endeksi’nin tanıtılmasıyla GSYİH büyümesi ile daha az, sosyal hedeflerle daha çok tanımlanan kalkınma ölçüsünün oluşumunda önemli bir adım atılmıştır. Şöyle ki, İGE, ekonomik kalkınmayı oluşturan sosyal ve ekonomik göstergeleri bir arada topladığından bir ülkenin kalkınma düzeyini takip etmek için en önemli istatistiksel araçlardan biridir. Buradan yola çıkarak UNDP her yıl İGE raporuna göre ülkeleri sıralamakta ve onların kalkınmadaki genel başarılarını tespit ederek literatüre katkıda bulunmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde insani gelişmişlik kavramıyla ilgili konulara değinilmiş, İGE’yle ilişkin eleştiriler ele alınmıştır. Aynı zamanda bu konu bağlamında bir literatür taraması yapılmış ve yapılan çalışmalar yorumlanmıştır. Üçüncü bölümde ise Türkiye’de insani gelişmişliğin cinsiyet eşitsizliğinden ne kadar etkilendiğinin ekonometrik bir modelle ortaya koyulması hedeflenmiştir.

⁹⁷ Günsoy, G. İnsani gelişim Kavramı ve Sağlıklı Yaşam Hakkı. **Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1(2), 2005.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ ENDEKSİ VE İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ İLİŞKİSİNE YÖNELİK EKONOMETRİK ANALİZ

Son yıllarda cinsiyet eşitsizliğine yönelik politikaların küresel anlamda her alanda daha belirleyici bir faktör olduğu hissedilmektedir. Bu doğrultuda cinsiyet eşitsizliğinin insani kalkınma üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkileri olabileceği düşünülebilir. Bu düşünce kapsamında çalışmada cinsiyet eşitsizliğinin insani gelişmişlik üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın bu bölümünde, cinsiyet eşitsizliği ve insani gelişme ilişkisini belirlemek amacıyla, BRICS-T ülkelerini kapsayan panel eşbütünleşme ve panel nedensellik analizleri yapılarak bulgular değerlendirilmiş ve sonuçlar yorumlanmıştır.

3.1. Ekonometrik Yöntem

[2006-2019] yıllarını kapsayan süreçte gelişmekte olan BRICS-T ülkelerine ilişkin, cinsiyet eşitsizliği ve insani gelişme ilişkisinin belirlenmesi amacıyla yapılmış olan bu çalışmanın ilk aşamasında, homojenlik testi yapılarak yatay kesit bağımsızlığı testi gerçekleştirilmiştir. Çalışmada Pesaran ve Yamagata⁹⁸ homojenlik testi ve Berusch Pagan⁹⁹ CDLM1 yatay kesit bağımsızlığı testleri uygulanmıştır. Birinci nesil durağanlık testleri olarak, Im vd.¹⁰⁰, Maddala ve Wu¹⁰¹ ve Choi¹⁰² testleri uygulanmıştır. İkinci nesil durağanlık testi olarak, CIPS (Cross-Sectionally Augmented IPS) yöntemi kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönem

⁹⁸ Pesaran, M. H. ve Yamagata, T., Testing slope homogeneity in large panels. **Journal of econometrics**, 142 (1), 2008.

⁹⁹ Breusch, Trevor S., ve Adrian R. Pagan., The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics, **The review of economic studies** 47 (1), 1980.

¹⁰⁰ Im, Kyung So, M. Hashem Pesaran ve Yongcheol Shin. (2003). "Testing for unit roots in heterogeneous panels". **Journal of Econometrics**. Vol. 115 No.1, 53-74.

¹⁰¹ Maddala, G.S. ve Shaowen Wu, "A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test". **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**. Vol.61, No.1, 1999, 631-652.

¹⁰² Choi, In., Unit root tests for panel data. **Journal of International Money and Finance**. Vol.20, No.2, 2001, 249-272.

ilişkilerin belirlenmesinde Westerlund & Edgerton¹⁰³ LM Bootstrap Panel Eşbütünleşme Testi ve kısa dönem ilişkilerin belirlenmesi için ise hata düzeltme modeli olarak adlandırılan Vector Error Correction Model'den yararlanılmıştır. Uzun dönem eşbütünleşme katsayılarının tahmini için Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler Yöntemi (Fully Modified Ordinary Least Square: FMOLS) kullanılmıştır. Nedensellik analizi için ise Dumitrescu ve Hurlin¹⁰⁴ Nedensellik Analizi'nden yararlanılmıştır.

3.2. Araştırmanın Amacı Ve Önemi

Toplumsal cinsiyet kavramı, kadınların ve erkeklerin genetik özelliklerini dikkate alan biyolojik cinsiyet kavramından farklı olarak, toplum tarafından kadınlar ile erkeklere biçilen rolleri, davranışları ve toplumsal beklentileri ifade etmekte olan bir kavramdır. Toplumsal cinsiyet eşitliği kavramıyla; kadınların ve erkeklerin; aile, çalışma hayatı, hukuk, eğitim, din ve sağlık gibi toplumsal kurumların içerisinde kaynakların, fırsatların ve gücün kullanılmasında eşitlikleri ifade edilmekteyken; toplumsal cinsiyet eşitsizliği kavramıyla da söz konusu toplumsal alanlarda bir cinsiyetin diğerine nispeten eşitsiz olduğu konum ifade edilmektedir¹⁰⁵.

Toplumsal cinsiyet kavramı, kadınlar ile erkekler arasında bulunan ruhsal, toplumsal ve kültürel farklılıkların üzerinde durmaktadır¹⁰⁶. Bununla beraber toplumsal cinsiyet kavramı, belli bir toplumda kadına ve erkeğe ilişkin uygun görülen davranışları anlatmaktadır¹⁰⁷.

Kadın bireylerin toplumsal hayatın içinde bulundukları konumun iyileştirilmesi ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği sorununun önüne geçilmesi, insani gelişim sürecine

¹⁰³ Westerlund, J., & Edgerton, D. L., A Panel bootstrap cointegration test. **Economics letters**, 97(3), 2007, 185-190.

¹⁰⁴ Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C., Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic modelling*, 29(4), 2012, 1450-1460.

¹⁰⁵ ECEVİT, Yıldız (2003). "Toplumsal Cinsiyetle Yoksulluk İlişkisi Nasıl Kurulabilir? Bu İlişki Nasıl Çalışılabilir?", **Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, 25(4): 83.

¹⁰⁶ Giddens, Anthony (2008), **Sosyoloji (İstanbul: Kırmızı Yayınları)** (Yayına Hazırlayan Cemal Güzel), s 97-99.

¹⁰⁷ Lerner, Gerda. "The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia." *Signs*, vol. 11, no. 2, 1986, p. 238. JSTOR, www.jstor.org/stable/3174047. Accessed 1 June 2020.

katkı sağlayacaktır. Diğer bir deyişle, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kaldırılması, insani yoksulluğun azalması yönünde bir gelişim sağlayacaktır. Eğitim, sağlık, beslenme, iş hayatına katılım şeklindeki finansal ve toplumsal kaynaklara erişilmesi ve siyasi alanlarda temsil gibi temel hakların elde edilmesi hususlarında yaşanan toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, yoksulluk seviyesini arttırmaktadır. Büyüme Merkezli Gelişme Yaklaşımları'na toplumsal cinsiyet temelinde eleştirel bakan ilk isim Boserup'tur. Mevcut kalkınma politikaları ekonomik büyümeyi sağlasa bile, olumlu etkilerinin toplumun tüm kesimlerine, özelde kadın ve erkeğe eşit oranda yayılmadığı görülmektedir. Kalkınmada kadın yaklaşımına dayanan bu politikalar, kadını ev içi hizmetleri üreten, erkeği de dışarıda ücretli işte çalışan bir işbölümü düzeni içinde kabul etmektedir. Kadının emeği, kullanım değeri olan ancak parasallaşmadığı için değişim değeri olmayan emektir, bu nedenle de erkeğin yarattığı ve değişim değeri olan emeğe göre daha önemsizdir¹⁰⁸.

Kalkınma sürecinde kadını eve hapseden, parasallaşmayan “değersiz” emeği dolayısıyla da toplumsal konumunu olumsuz etkileyen bu düzen, Boserup (1970)'e göre; kadını, siyasetten, teknolojiden, eğitimden uzak kılmakta, bir anlamda marjinalleştirmektedir. Bu nedenle, kalkınma sürecinde kadının toplumsal konumunu “Büyüme Merkezli Gelişme” anlayışıyla yeterli ölçüde analiz etmek mümkün değildir. Kadının bu süreçteki konumu, üretim ilişkilerindeki işbölümünün dayandığı ataerkil toplumsal düzenin unsurlarını çözümlemek ile yakından ilişkilidir. Kalkınma ve Kadın Yaklaşımı'na göre, kadının ekonomik kalkınmanın nimetlerinden eşit olarak faydalanabilmesi kalkınma plan ve projelerinde daha fazla yer almalarına yönelik olarak yapılacak politikalar ile başka bir ifade ile, devletin müdahale etmesiyle mümkündür¹⁰⁹.

Kadın bireylerin toplumsal cinsiyet eşitsizliğine maruz kalmalarının temel gerekçesini, ataerkil sistemin getirmiş olduğu değer yargıları başta olmak üzere bütün kurumsal engellere dayandıran feminist yaklaşımlar, kadınların önünde bulunan söz konusu engellerin kaldırılmasının, yalnızca ekonomik kalkınma bakımından değil, her

¹⁰⁸ Armstrong Pat and Armstrong Hugh, (1990) “Theorizing Women's Work”, 31

¹⁰⁹ Lansky, K., Gender, Women and All the Rest, International Labour Review, 139 (4), 2000, s. 483.

bakımdan güçlendirilmeleri ve kalkınma süreçlerine aktif katılım sağlamaları gerektiğini vurgulamaktadırlar¹¹⁰. Ataerkillik, sadece kültürel farklılığa işaret eden bir kavram değildir, aynı zamanda ekonomik ve siyasal temelli bir kavramdır¹¹¹. Başka bir deyişle, ataerkillik, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal belli bir ideolojinin ürünü olarak daha bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalıdır.

Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı, önceki yaklaşımların sadece kalkınma sürecinde kadının rolü ya da işbölümü ilişkileri içindeki görece zayıf konumu üzerinde değil, kadının erkek ile birlikte hem özel (aile için-ev içi) hem kamusal alandaki (iş hayatı-politika) ilişkilerinin analizine yönelir. Feminist Kurama dayanan ve toplumsal kalkınmayı önemseyen bu yaklaşıma göre kadın, kalkınmanın aktif öznesidir. Dolayısıyla, ataerkil ideolojinin dayattığı toplumsal düzen içerisinde hem özel hem kamusal alanda ve her düzeyde bu düzenin eşitsiz koşullarına karşı mücadele eder, farkındalık yaratmaya çalışır. Böylece, kadının toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine karşı ideolojik olarak güçlenmesinden yanadır.

Gelişmiş veya gelişmekte olan bütün ülkeler açısından geçerli olmakla birlikte, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin insani gelişme süreçlerini iyileştirmeleri, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesi merkezli analizler yapmalarına ve politikalar üretmelerine bağlıdır. Kadınların, sağlıklı yaşam koşullarının iyileştirilmesi, bilgiye erişimlerinin ve politik katılımlarının artırılması, ekonomik fırsatlardan eşit bir biçimde yararlandırılması, kadın istihdamının artırılması başlıkları ile özetlenebilecek, kadının güçlendirilmesi bağlamındaki bir toplumsal cinsiyet eşitsizliği bakış açısı geliştirilmelidir. Ancak, bu biçimde gelişmekte olan ülkeler insani gelişmede olumlu mesafe alabilirler. Aksi halde, sadece eğitim ve sağlık alanlarında kadına yönelik politikalarla, kısa vadeli, pragmatik çözümler üretilmiş olacak, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini gidermeye dönük bir insani gelişme süreci

¹¹⁰ Nancy Forsythe, Roberto Patricio Korzeniewicz, and Valerie Durrant, "Gender Inequalities and Economic Growth: A Longitudinal Evaluation," **Economic Development and Cultural Change** 48, no. 3 (April 2000): 573-617.

¹¹¹ Hoşgör, G. A., Türkiye’de Kırsal Kadının Toplumsal Konumu: Bölgesel Eşitsizlikler, Yasal Müdahaleler ve Kısmi Kazanımlar. H. Durudoğan, F. Gökşen, BE Oder ve D. Yüksek. Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, 2010, 298-299.

sağlanamayacaktır. Asıl olan, kadının ekonomik, toplumsal, politik, her alanda güçlendirilmesinin kadının insan hakkı olduğu gerçeği üzerinden, uzun vadeli, yapısal anlamda dönüştürücü analizler yapmak ve politikalar üretmektir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği endeksi, ancak bu bakış açısı ile düşürülebilir ve insani gelişme sürecinde iyileşme sağlanabilir. Bu çalışmanın amacı, gelişmekte olan ülkeler grubu BRICS-T için cinsiyet eşitsizliğinin insani gelişme üzerindeki etkilerini ve ilişkileri ortaya koymaktır. İnsani gelişme yönüyle çaba harcayan gelişmekte olan bu ülke grubunda cinsiyet eşitsizliği ve bunun insani gelişme üzerindeki etkilerinin araştırılmasının literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3.3. Değişkenlerin Tanıtımı

Çalışmada, gelişmekte olan BRICS-T ülkeleri Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye ele alınarak cinsiyet eşitsizliğinin insani gelişme üzerindeki etkisi, değişkenlerin aralarındaki uzun ve kısa dönemli ilişkiler ve nedensellik analizi incelenecektir. Çalışmada kullanılan veriler, <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> ile <http://hdr.undp.org/en/composite/GII> veri bankalarından elde edilmiştir. Analizin periyodu, bütün verilerin ortak noktada başladıkları dönem olan [2006-2019] yılları şeklinde belirlenmiş olup, veriler yıllık bazda incelenmiştir. Çalışmada gerçekleştirilen analizler, Gauss kodları ve Eviews programının 10.0 sürümü kullanılarak yapılmıştır. Ülkeler için modelde bulunan değişkenleri Tablo 3'ten görmek mümkündür:

Tablo 3: Analizde Kullanılan Değişkenlerin Tanıtımı

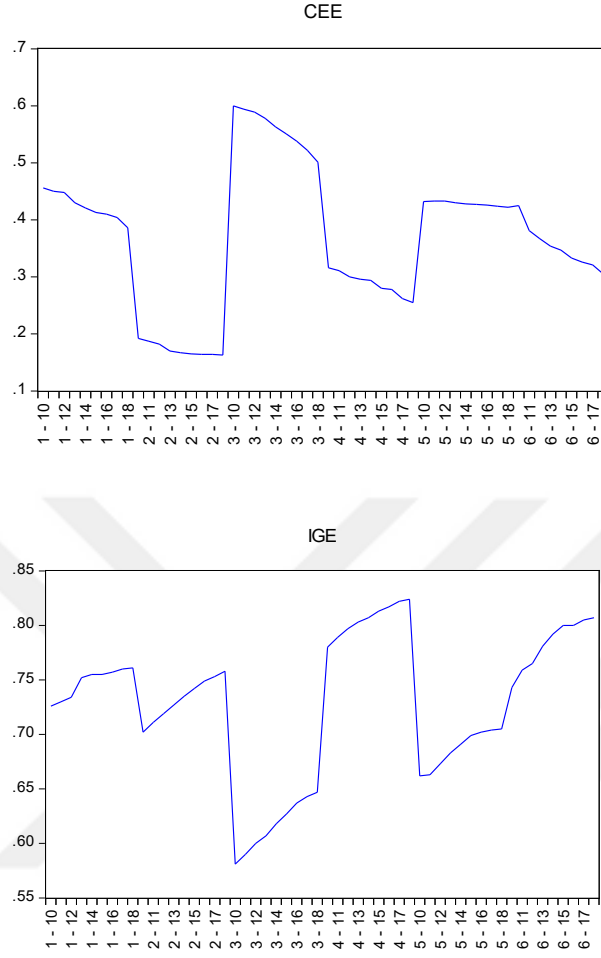
Değişken	Gösterimi	Tanımı
İnsani gelişme endeksi (%)	IGE	Bağımsız Değişken
Cinsiyet eşitsizliği endeksi (%)	CEE	Bağımlı değişken

Tablo 4: Cinsiyet Eşitsizliği ve İnsani Gelişme Endeksleri İçin Tanımsal İstatistik Bilgiler

BREZİLYA				
	Minimum	Maksimum	Ortalama	St. Sapma
CEE	.39	.52	.4428	.04074
IGE	.73	.76	.7478	.01375
RUSYA				
	Minimum	Maksimum	Ortalama	St. Sapma
CEE	.16	.27	.1869	.03410
IGE	.70	.76	.7329	.01950
HİNDİSTAN				
	Minimum	Maksimum	Ortalama	St. Sapma
CEE	.50	.70	.5783	.05386
IGE	.58	.65	.6167	.02369
ÇİN				
	Minimum	Maksimum	Ortalama	St. Sapma
CEE	.26	.47	.3201	.06498
IGE	.78	.82	.7058	.01502
GÜNEY AFRIKA				
	Minimum	Maksimum	Ortalama	St. Sapma
CEE	.42	.43	.4262	.00536
IGE	.66	.71	.6869	.01736
TÜRKİYE				
	Minimum	Maksimum	Ortalama	St. Sapma
CEE	.31	.63	.4121	.11569
IGE	.74	.81	.7036	.02297

Tablo 4’den görüleceği üzere, CEE için en yüksek değer Hindistan ve en düşük değer Rusya olmuştur. Rusya cinsiyet eşitsizliğinin en az olduğu ülkedir. IGE için, en yüksek değer Brezilya ve Rusya, en düşük değer Hindistan olmuştur.

Değişkenler için son 10 yıldaki zaman seyrine yönelik grafikler aşağıdaki gibidir:

Grafik 1: Ülke Değişkenleri İçin [2010-2019] Dönemi Grafikleri

Panel veri analizi yapılırken ilk olarak analizde kullanılacak olan değişkenlerin homojenliklerinin test edilmesi gerekmektedir. Değişkenlerin homojenliklerinin elde edilmesi, daha sonra yapılacak olan birim kök testi ve eşbütünleşme testlerinin şekillerini etkilemesi açısından gereklidir.

Birinci nesil birim kök testlerinin çeşitleri; homojen modeller ve heterojen modeller olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktadır. Homojen model varsayımını kabul eden

modeller Levin, Lin ve Chu¹¹², Breitung¹¹³ ve Hadri¹¹⁴ tarafınca geliştirilmiş olup heterojen model varsayımını kabul eden modeller ise Im, Pesaran ve Shin¹¹⁵, Maddala ve Wu¹¹⁶ ve Choi¹¹⁷ tarafınca geliştirilmişlerdir.

3.4. Analiz Sonuçları Ve Yorumlanması

Analiz sonuçlarına göre paneli oluşturan ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı sözkonusu olduğu için ülkelerden birinde oluşan değişiklik diğerlerini de etkilemekte; yalnız bu etkileşimlerin geçici olduğu gerçeğine varılmıştır. Analizde test edilen iki endeks arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu, bunun sonucunda da cinsiyet eşitsizliğinde bir artış meydana geldiğinde insani gelişmede bir azalma görülmektedir.

3.4.1. Panel Veride Homojenlik Testi

Paneli meydana getiren yatay kesitlere ilişkin eşbütünleşme denklemlerinde yer alan eğim katsayılarının homojenliğinin tespit edilmesi için gerçekleştirilen ilk araştırmalar 1970’te Swamy¹¹⁸ tarafından ortaya konulmuştur. Daha sonrasında 2008’de Pesaran ve Yamagata¹¹⁹, Swamy homojenlik testini geliştirmişlerdir.

$$X_{it} = \alpha + \beta_i MM_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

şeklinde ifade edilen genel bir panel eşbütünleşme denkleminde, β_i eğim katsayılarının yatay kesitlerin arasında farklılık gösterip göstermediği teste tabi tutulmaktadır. Bu noktada N ve T değerlerinin birbirlerine karşı büyüklükleri,

¹¹² Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J., Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. **Journal of econometrics**, 108(1), 2002, 1-24.

¹¹³ Breitung, J., A parametric approach to the estimation of cointegration vectors in panel data. **Econometric Reviews**, 24(2), 2005, 151-173.

¹¹⁴ Hadri, K., Testing for stationarity in heterogeneous panel data. **The Econometrics Journal**, 3(2), 2000, 148-161.

¹¹⁵ Im, Kyung So, M. Hashem Pesaran ve Yongcheol Shin. **a.g.e.** s. 62.

¹¹⁶ Maddala, G.S. ve Shaowen Wu, **a.g.e.** s. 641.

¹¹⁷ Choi, In. **a.g.e.** s. 250.

¹¹⁸ Swamy, P.A.V.B, “Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model”, **Econometrica**. Vol. 38, No. 2, 1970, 311-323

¹¹⁹ Pesaran, M. Hashem ve Takashi Yamagata, “Testing slope homogeneity in large panels”, **Journal of Econometrics**, Vol.142, No.1, 2008, 50-93

seçilecek testin tespit edilmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışmada $N > T$ olduğundan dolayı, verilere uygun homojenlik testi olarak Swamy testi belirlenmiştir. Swamy testinin hipotezleri aşağıdaki gibi kurulmuştur;

H_0 : Eğim katsayıları homojendir

H_1 : Eğim katsayıları homojen değildir

Denklem (2), ilk olarak panel en küçük kuklayla ve daha sonrasında ağırlıklandırılmış sabit etkiler modeliyle tahmin edilerek gerekli test istatistikleri elde edilmektedir. Çalışmanın hipotezlerinin test edilmesi amacıyla aşağıdaki gibi iki farklı test istatistiği geliştirilmiştir;¹²⁰

$$\text{Büyük örneklem için: } LM_{adj} = \left(\frac{2}{N(N-1)} \right)^{1/2} \quad (2)$$

$$\text{Küçük örneklem için: } \hat{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{v(T, k)} \right) \square N(0, 1) \quad (3)$$

Bu denklemlerde;

$N \rightarrow$ Yatay kesit sayısını,

$S \rightarrow$ Swamy test istatistiğini,

$k \rightarrow$ Açıklayıcı değişken sayısını,

$v(T, k) \rightarrow$ Standart hatayı göstermektedir.

Gerçekleştirilen testin sonucunda elde edilen olasılık değerlerinin 0.05'den büyük olması halinde H_0 hipotezi %5 anlamlılık seviyesinde kabul edilmektedir ve

¹²⁰ Pesaran, M. Hashem ve Takashi Yamagata, "Testing slope homogeneity in large panels", **Journal of Econometrics**, Vol.142, No.1, 2008, 50-93

eşbütünleşme katsayılarının homojenlik gösterdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu çalışmada yapılan homojenlik testinin sonuçları Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5 : Pesaran ve Yamagata (2008) homojenlik testi sonuçları

Homojenlik testi (H_0 : Eğim katsayıları homojendir)		
Test	Test istatistiği	p-değeri
Delta tilde	8.442	0.000
Delta tilde adj	9.761	0.002

Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. Journal of econometrics, 142 (1).

Tablo 5’ten de görüleceği üzere gerçekleştirilen homojenlik testlerinin olasılık değerleri 0.05’ten küçük olduğundan dolayı H_0 hipotezi reddedilmiş ve ülke grubu açısından eğim katsayılarının homojenlik göstermediği sonucu elde edilmiştir. Buradan hareketle test sonuçları ile ulaşılan heterojenlik varsayımını kabul eden birinci nesil Im, Pesaran ve Shin (2003)¹²¹, Maddala ve Wu (1999)¹²² ve Choi (2001)¹²³ testleri gerçekleştirilecektir.

3.4.2. Birinci Nesil Durağanlık Testleri

Heterojenlik varsayımına ilişkin yapılan birinci nesil birim kök testlerinin birimsel sabitli ve trendli olmak üzere panel verisine uygulanması sonucunda meydana gelen düzeyler ve birinci farklardaki t-istatistiği ve olasılık değerleri ayrı ayrı olarak Tablo 6’da sunulmuştur.

¹²¹ Im, Kyung So, M. Hashem Pesaran ve Yongcheol Shin. "Testing for unit roots in heterogeneous panels". Journal of Econometrics. Vol. 115 No.1, 2003, ss.53-74

¹²² Maddala, G.S. ve Shaowen Wu, "A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test". Oxford Bulletin of Economics and Statistics. Vol.61, No.1, 1999, ss. 631-652

¹²³ Choi, In. "Unit root tests for panel data". Journal of International Money and Finance. Vol.20, No.2, 2001, ss. 249-272

Tablo 6: Birinci Nesil Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler		Im vd. (2003)	Maddala ve Wu (1999)	Choi (2001)
IGE	Düzey	-1.132(0.178)	9.884 (0.173)	-1.135(0.185)
	∇	-7.903(0.000) *	38.714(0.000) *	-8.563(0.000) *
CEE	Düzey	-1.047(0.159)	7.342(0.161)	-1.109(0.173)
	∇	-8.754(0.003) *	39.770(0.000) *	-9.561(0.000) *

Not: ∇ simgesi birinci düzey farkı, * simgesi ise durağanlık durumunu ifade etmektedir. Testlerin deterministik spesifikasyonu sabit ve trendi içermektedir. Olasılık değerleri parantez içerisinde belirtilmektedir. %5 düzeyinde anlamlılık için testler gerçekleştirilmiştir. Testlerin sıfır hipotezi birim kök vardır şeklinde kurulmuştur. Optimal gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriteri yardımıyla tespit edilmiştir.

Tablo 6'dan görüleceği gibi, ülke grubu açısından değişkenlerin düzey değerlerinde birim köke sahip olmalarına karşılık ilk fark serilerinde birim kök içermedikleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla bütün değişkenlerin I (1) oldukları; bir başka deyişle 1. düzey fark için durağanlık gösterdikleri belirlenmiştir.

Tablo 6'da sonuçlarının verildiği testler, birinci nesil testler şeklinde adlandırılmaktadır. Birinci nesil birim kök testleri temel olarak paneli meydana getiren yatay kesit birimlerinin bağımsız olduğunu ve paneli meydana getiren birimlerden herhangi birine gelen şoktan, bütün yatay kesit birimlerinin aynı seviyede etkileneceğini kabul etmektedir. Fakat gerçekte ortaya çıkan durumlar ele alındığında; paneli meydana getiren yatay kesitlerden birine gelen bir şokun, diğer yatay kesit birimlerini farklı seviyelerde etkilemesinin daha olası olduğu görülecektir. Birinci nesil durağanlık testlerinde ortaya çıkan bu eksikliğin giderilmesi açısından yatay kesit birimlerinin arasında bulunan bağımlılığı dikkate alarak durağanlığın analiz edildiği ikinci nesil birim kök testlerini geliştirme ihtiyacı doğmuştur.

3.4.3. Yatay Kesit Bağımlılığının Testi

Birinci nesil birim kök testlerinin temel varsayımı; paneli meydana getiren yatay kesit birimlerinden her birinin bağımsız olduğu ve paneli meydana getiren birimlerden birine gelen şokun bütün yatay kesit birimlerini aynı seviyede etkilediği şeklindedir. Uluslararası ekonomilerin birbirleriyle bu kadar ilişkili oldukları düşünüldüğünde, paneli meydana getiren yatay kesit birimlerinden birine gelen bir şoktan, diğer birimlerin farklı seviyelerde etkilenecek olması daha gerçekçi bir yaklaşımdır. Birinci nesil birim kök testlerinde görülen bu eksikliğin giderilmesi amacıyla, yatay kesit birimlerinin arasında bulunan yatay kesit bağımlılığı göz önüne alınarak birim kök analizleri gerçekleştiren ikinci nesil birim kök testleri ortaya konulmuştur.

Verilerde bulunan birim kökü test edebilmek açısından panel veri analizlerinden yararlanıldığında, yatay kesit bağımlılığını test etmek gerekmektedir. Panel veri setinde yatay kesit bağımlılığının (cross-section dependence) bulunduğu reddedilmesi halinde birinci nesil birim kök testlerinden yararlanılabilir. Bununla beraber panel veri setinde yatay kesit bağımlılığının bulunduğu tespit edilir ise ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılması daha tutarlı, etkin ve güçlü tahminlemeler yapılmasını sağlayacaktır.¹²⁴

Panel veri setlerinin yapılarına göre yatay kesit bağımlılığının bulunup bulunmaması durumu değişkenlik arz etmektedir. Panel veri setinin zaman boyutunun, yatay kesit boyutundan büyük olması halinde Breusch-Pagan (1980) Lagrange Multiplier (LM) testi ile; her ikisinin de büyük olması halinde Pesaran (2004) Cross-Section Dependence (CD) testi ile analizler gerçekleştirilmektedir. Fakat söz konusu test; grup ortalamasının sıfır olduğu ve bireysel ortalamanın ise sıfırdan farklı olduğu durumda sapmalı bir sonuç vermektedir. Pesaran vd.¹²⁵ tarafından 2008 yılında gerçekleştirilen çalışmada, bahsi geçen sapma test istatistiğine varyansın ve ortalamanın eklenmesi ile düzeltilmiştir. Pesaran vd. tarafından geliştirilmiş olan bu

¹²⁴ Pedroni, P., Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. **Oxford Bulletin of Economics and statistics**, 61(S1), 1999, 656.

¹²⁵ Pesaran, M. Hashem, Aman Ullah ve Takashi Yamagata, "A bias-adjusted LM test of error cross-section independence" *Econometrics Journal*, V.11, 2008, 105-127

yeni test, sapması düzeltilmiş LM testi (LM_{adj}) şeklinde adlandırılmıştır. LM test istatistiği, geliştirilen ilk hali ile aşağıdaki gibi sunulmaktadır:¹²⁶

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (p_{ij}^2) X^2 \frac{N(N-1)}{2} \quad (4)$$

Bu test istatistiği, Pesaran (2008)¹²⁷ tarafınca gerçekleştirilen düzenlemenin sonucunda aşağıdaki halini almıştır:

$$LM_{adj} = \left(\frac{2}{N(N-1)} \right)^{\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \left[p_{ij}^2 \left(\frac{T-K-1}{v_{Tij}} (p_{ij} - \mu_{Tij}) \right) \right] N(0,1) \quad (5)$$

Yukarıdaki formülde μ_{Ti} değeri ortalamayı ifade ederken v_{Tij} değeri ise varyansı ifade etmektedir. Bu formül ile ulaşılabilecek olan test istatistiği, asimtotik olarak standart normal dağılım sergilemektedir. Testin hipotezleri aşağıdaki gibi sunulmuştur:

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır

Test sonucunda elde edilecek olasılık değerinin 0.05'ten küçük olması durumunda H_0 hipotezi, istatistiksel %5 anlamlılık seviyesinde reddedilmiştir. Böylelikle panel veriyi meydana getiren birimlerin arasında, yatay kesit bağımlılığı bulunduğu karar verilmiştir.¹²⁸

¹²⁶ Breusch, T.S. ve A.R. Pagan, "The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics", The Review of Economic Studies, Vol. 47, No. 1, 1980, 239-253

¹²⁷ Pesaran, M. Hashem ve Takashi Yamagata, a.g.e. p. 67.

¹²⁸ Pesaran, M. Hashem, Aman Ullah ve Takashi Yamagata, "A bias-adjusted LM test of error cross-section independence" Econometrics Journal, V.11, 2008, 105-127

Panel veride yatay kesit bağımlılığı bulunduğunun testi;

- Zaman boyutunun yatay kesit boyutundan büyük olması halinde ($T > N$); Berusch Pagan (1980) CDLM1 testiyle,
- Zaman boyutunun yatay kesit boyutuna eşit olması halinde ($T = N$); Pesaran (2004) CDLM2 testiyle,
- Zaman boyutunun yatay kesit boyutundan küçük olması halinde ise ($T < N$); Pesaran (2004) CDLM testiyle gerçekleştirilmektedir.

Yapılan bu çalışmada, ülke grubu 6 ülkeden oluştuğundan ($N=6$) ve 13 yıllık bir periyot ele alındığından ($T=13$) dolayı $T > N$ durumu söz konusudur ve böylelikle Berusch Pagan (1980) CDLM1 testinden yararlanılmıştır. Yatay kesit bağımlılığının test sonuçları Tablo 7’de sunulmuştur:

Tablo 7: Berusch Pagan (1980) CDLM1 Test Sonuçları

Değişkenler		Pesaran (2004) CDLM test
IGE	t istatistiği	8.365
	<i>P</i>	0.001*
CEE	t istatistiği	9.103
	<i>P</i>	0.001*

*simgesi, değişkenlerin 0.05 anlamlılık düzeyinde anlamlılığını ifade etmektedir.

Breusch, Trevor S., ve Adrian R. Pagan. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics, The review of economic studies 47 (1).

Tablo 7’de bulunan değerler incelendiğinde; olasılık değerleri 0.05’ten küçük olduğundan serilerde ve denklemde yatay kesit bağımlılığının bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Dolayısıyla paneli meydana getiren ülkelerin arasında, yatay kesit bağımlılığının bulunduğu çıkarımı elde edilmektedir. Bir başka deyişle; ülke grubunda yer alan ülkelerin herhangi birine gelen şoktan diğer ülkeler de etkilenmektedir.

3.4.4. İkinci Nesil Birim Kök Test Sonuçları

Yapılan analizlerde paneli meydana getiren ülkelerin arasında yatay kesit bağımlılığının bulunduğu belirlendiğinden serilerin durağanlıklarını tespit etmek için ikinci nesil birim kök testlerinden biri olan CADF testinden faydalanılmıştır.

CADF testinde, hata teriminin bütün serilerde ortak olarak veya her bir seri için özel olarak iki ayrı bölümden kaynaklandığı varsayımı kabul edilmektedir. Bu çalışmada kurulan modelin içinde ise yatay kesit bağımlılığının, gözlemlenemeyen ortak öğelerin bulunmasından kaynaklandığı varsayımı kabul edilmektedir.¹²⁹ İkinci nesil birim kök testinin hipotezleri aşağıdaki gibi kurulmuştur:

H_0 : Birim kök var

H_1 : Birim kök yok

Bu testte öncelikle her bir ülke için CADF istatistikleri hesaplanmaktadır. Sonrasında ise hesaplanan tüm değerler, Pesaran tarafınca 2006 yılında geliştirilen Monte Carlo simülasyonu¹³⁰ ile elde edilen tablo değerleri ile karşılaştırılmaktadır. Hesaplanan CADF istatistik değerinin, tablodaki kritik değerden küçük olması halinde H_0 hipotezi reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle, verinin birim kök içermediği ve meydana gelen şokların ise geçici oldukları sonucuna ulaşılmaktadır. Özetle, CADF kritik tablo değeri, CADF istatistik değerinden büyük ise boş hipotez reddedilerek yalnızca ele alınan ülkenin serisinin durağanlık gösterdiği sonucu elde edilir.

Panel verinin genelinde birim kök olup olmadığına karar verebilmek için; her bir ülkenin hesaplanan CADF istatistik değerlerinin aritmetik ortalamaları alınarak, CIPS istatistik değeri elde edilmektedir. Daha sonra ise hesaplanan bu CIPS istatistik değeri ile Pesaran'ın 2007 yılındaki çalışmasında yer alan tablo değerleri

¹²⁹ Costantini, M., & Lupi, C., A simple panel-CADF test for unit roots. **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 75(2), 2013, 276-296.

¹³⁰ Pesaran, M. Hashem, "Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with a Multifactor Error Structure", *Econometrica*, Vol.74, No.4, 2006, 967 - 1012

karşılaştırılmaktadır.¹³¹ Hesaplanan CIPS istatistik değerinin, tablodaki kritik değerden küçük olması halinde, H_0 hipotezi reddedilmektedir. Böylelikle, paneli meydana getiren ülkeler için, panel veride birim kök olmadığı ve şokların ise geçici olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu çalışmada hesaplanan CIPS istatistik değerleri Tablo 8’de sunulmuştur.

CADF test istatistiğinin tahmin formülü aşağıdaki gibidir:¹³²

$$Y_{it} = (I=0_i) \mu_i + 0_i y_{it-1} + \mu_{it} \quad i=1,2,\dots,N \text{ ve } t=1,2,\dots,T \quad (6)$$

$$\mu_{it} = y_i f_i + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

Burada, f_i her ülkenin gözlemlenemeyen ortak etkilerini (common effect), ε_{it} bireysel-spesifik hatayı gösterir. Denklem (6), (7) ve birim kök hipotezleri şu şekilde yazılabilir:

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i y_{it-1} + y_i f_i + \varepsilon_{it} \quad i = 1,2,\dots,N \text{ ve } t = 1,2,\dots,T \quad (8)$$

Bununla beraber her bir yatay kesiti oluşturan ülkelere ilişkin birim kök test istatistiklerinin ortalaması hesap edilerek panelin geneli için birim kök test istatistiği olan CIPS (Cross-Sectionally Augmented IPS) elde edilmektedir (Paseran 2006).¹³³ CIPS istatistiğini aşağıdaki gibi ifade etmek mümkündür:

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^n CADF_i \quad (9)$$

¹³¹ Pesaran, M. Hashem, “A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence”, Journal of Applied Econometrics, Vol.22, 2007, 265-312

¹³² Costantini, M., & Lupi, C., A simple panel-CADF test for unit roots. **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 75(2), 2013, 276-296.

¹³³ Pesaran, M. Hashem, “Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with a Multifactor Error Structure”, *Econometrica*, Vol.74, No.4, 2006, 967-1012

Tablo 8: CIPS Test Sonuçları

Değişkenler	CIPS istatistiği
IGE	-8.664*
CEE	-9.056*

* Birinci düzey fark için durağan seri, Not: CIPS için Pesaran (2007) sf 281 Tablo IIc'de %5 anlamlılık düzeyindeki kritik değer = -2.978'dür. Gecikme sayısı, Schwarz Bilgi Kriterine göre tespit edilmiştir. Trend+sabit modeli çalışılmıştır. **Kaynak:** Pesaran, M. Hashem, "Estimation and Inference in Large Heterogenous Panels with a Multifactor Error Structure", *Econometrica*, Vol.74, No.4, 2006, 967-1012

Analiz sonucunda elde edilen CIPS istatistiklerinin değerleri, tabloda yer alan kritik değerlerden büyük olduğundan dolayı, H_0 hipotezi kabul edilmiştir ve böylelikle paneli meydana getiren serilerde birinci düzey fark alındığında, seride birim kök olmadığı sonucu tespit edilmiştir. Buradan hareketle, serilerin düzey değerlerinde durağan olmadığı ancak birinci düzey farkları alındığında durağan oldukları belirlenmiştir. Serilerin düzey değerlerinde durağanlık göstermemelerinden dolayı eşbütünleşme testi birinci düzey farklarıyla elde edilen seriler ile yapılacaktır.

3.4.5. Westerlund & Edgerton (2007) Lm Bootstrap Panel

Eşbütünleşme Testi

Panel veri analizlerinde kullanılan eşbütünleşme yöntemleri, zaman serisi (T) ve yatay kesit (N) boyutlarında değişkenlerin arasında bulunan uzun dönemli ilişkinin varlığını sınamak amacıyla kullanılmaktadır. Bu tez çalışmasında, değişkenlerin arasında bulunan uzun dönemli ilişkiyi tespit etmek için Westerlund ve Edgerton (2007)¹³⁴ tarafından geliştirilmiş olan LM bootstrap panel eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Söz konusu eşbütünleşme testi McCoskey ve Kao (1998)¹³⁵ tarafından ortaya atılan Langrage testi çarpanını kullanmaktadır. Ayrıca bu testte, yatay kesit birimlerinin arasında bulunan bağımlılıklar göz önünde bulundurulmaktadır. Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından yapılan çalışmada, bu eşbütünleşme testinin

¹³⁴ Westerlund, J., & Edgerton, D. L., A Panel Bootstrap Cointegration Test. *Economics letters*, 97(3), 2007, ss. 185-190.

¹³⁵ McCoskey, S., & Kao, C., A Residual-Based Test of the Null of Cointegration in Panel Data. *Econometric reviews*, 17(1), 1998, 57-84.

küçük örneklemeler üzerinde başarılı sonuçlara ulaştığı ortaya konulmuştur. LM Bootstrap Panel Eşbütünleşme testinde, H_0 hipotezinin kabul edilmesi halinde, bütün kesitler için eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılabacaktır. Bu test için kurulan hipotezlerin test edilmesi için; Westerlund ve Edgerton (2007) LM istatistiği, (10) numaralı eşitlikte sunulduğu gibi hesaplanacaktır. Eşbütünleşme analizinde:

$$y_{it} = \alpha_i + x'_{it}\beta_i + z_{it} \quad \text{şeklinde kurulan denklem için} \quad z_{it} = u_{it} + \sum_{j=1}^t \eta_{ij} \quad \text{eşitliğinde}$$

η_{ij} ortalaması sıfır, varyansı σ_i^2 olan bir hata terimini ifade etmektedir.

Testin hipotezleri aşağıdaki gibi sunulmuştur:

$H_0: \sigma_i^2 = 0$ eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır

$H_1: \sigma_i^2 > 0$ eşbütünleşme ilişkisi yoktur biçimindedir. Westerlund ve Edgerton (2007) bu hipotezleri sınamak için LM istatistiğini oluşturmuştur.

$$LM_N^+ = \frac{1}{NT^2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{\omega}_i^{-2} S_{it}^2 \quad (10)$$

Burada $\omega_{it} = (u_{it}, \Delta x'_{it})'$ ve S_{it} FMOLS ile tahmin edilmiş modeldeki z_{it} hata terimlerinin kısmi toplamlarıdır. Bu yöntemde LM test istatistiği ve olasılık değerleri bootstrap kullanılarak hesaplanmaktadır.

$S^2_{i,t}$ gösterimiyle hata terimlerinin kısmi toplamları; W^{-2}_i ile hata terimlerinin uzun dönem varyansları temsil edilmektedir. Bu testin yatay kesit bağımlılığına izin vermesi, eşbütünleşme ilişkisini paneldeki bütün ülkeler açısından tespit edebilmesi, eşbütünleşme denkleminde otokorelasyon ve değişen varyansa izin vermesi, küçük örneklemeler üzerinde de etkin sonuçlar verebilmesi, testin önemli avantajları arasındadır. Testte kurulan boş hipotez; panel verideki bütün ülkeler için eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğu şeklindedir ve hesaplamada bootstrap simülasyonu kullanılmaktadır. Yatay kesit bağımlılığının bulunması halinde ise bootstrap kritik değerlerinden yararlanılmaktadır. LM test istatistiği ve olasılık değerleri bootstrap

kullanılarak hesap edilmektedir. Hesaplanan LM_{N^+} test istatistiğiyle eşbütünleşmenin bulunduğu yönünde kurulan H_0 hipotezi test edilmektedir.

Tablo 9: Westerlund ve Edgerton (2007) LM Bootstrap Eşbütünleşme Sonuçları

LM_{N^+}	Sabit			Sabit ve Trend		
	İstatistik	Asimptotik p-değeri	Bootstrap p-değeri	İstatistik	Asimptotik p-değeri	Bootstrap p-değeri
	0.955	0.168	0.642	1.483	0.166	0.582

Not: Bootstrap olasılık değerleri 10.000 tekrarlı dağılımdan elde edilmiştir. Asimptotik olasılık değerleri, standart normal dağılımdan elde edilmiştir. Gecikme değeri 1 alınmıştır. **Kaynak:** Westerlund, J., & Edgerton, D. L., (2007). A panel bootstrap cointegration test. Economics letters, 97(3), 185-190.

Yukarıdaki tabloda görülen bootstrap olasılık değerlerine, 10.000 tekrarlı dağılım ile ulaşılmıştır. Asimptotik olasılık değerleri ise standart normal dağılım sonucundan elde edilmiştir. Ayrıca testte gecikme değeri ve öncül seviyeler 1 olarak alınmıştır. Tablo 9’da yer alan sonuçlara bakıldığında, kullanılan serilerin arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğu ($p > 0.05$) sonucu elde edilecektir. Buradan yola çıkarak, bu serilerin uzun dönemde beraber hareket edecekleri yorumu yapılmaktadır. Ele alınan serilerin eşbütünleşik oldukları tespit edildikten sonra, eşbütünleşme tahmincileri tarafından modelde yer alan katsayıların tahmini yapılabilir. Sonraki bölümde modelin uzun dönem katsayı tahminleri yapılacaktır.

3.4.6. Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmini

Bu tez çalışmasında, uzun dönem eşbütünleşme katsayılarının tahmini FMOLS (Full Modified OLS) yönteminden faydalanılarak yapılmıştır. Phillips ve Hansen (1990)¹³⁶ tarafından, FMOLS yöntemiyle; değişkenlere ilişkin kurulan denklemlerin hata terimlerinin arasında bulunan eş-anlı ilişkiler göz önünde bulundurulduğundan dolayı, ikinci seviyedeki sapmaların giderileceği ifade edilmiştir.

¹³⁶ Phillips, P. C., & Hansen, B. E., Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I (1) Processes. **The Review of Economic Studies**, 57(1), 1990, 99-125.

FMOLS tahmincisi, standart tahmincilerde ortaya çıkan diagnostik sorunların giderilmesini sağlamaktadır. Söz konusu teknik, içselliği ve otokorelasyon sorununu göz önünde bulundurarak OLS'nin geliştirilmesi sonucunda geliştirilmiştir. Bununla beraber, OLS tahmincisinin eşbütünleşik denklemlerin optimal değerlerini hesap etmede meydana gelen eksikliğin giderilmesi amacıyla FMOLS'de asimptotik sapmalı ve dışsallık varsayımından yararlanılmıştır.¹³⁷

Panel FMOLS tahmincisi $\hat{\beta}_{GFM}^* = N^{-1} \sum_{i=1}^N \beta_{FMi}^*$ denklemi ile ifade edilmekte

olup bu denklemde β_{FMi}^* değeri her bir ülke için hesaplanan katsayının ifade edilmesi için kullanılır. FMOLS tahmincisi ile elde edilen sonuçlar Tablo 10'da sunulmuştur:

Tablo 10: FMOLS Uzun Dönem Eş Bütünleşme Katsayı Tahminleri

ÜLKE	F(CEE)
Türkiye	-0.348*
Brezilya	-0.373*
Rusya	-0.384*
Hindistan	-0.326*
Çin	-0.315*
Güney Afrika	-0.381*
PANEL	-0.379*

*0.05 için istatistik anlamlı değişken, **Kaynak:** Phillips, P. C., & Hansen, B. E. Statistical inference in instrumental variables regression with I (1) processes. The Review of Economic Studies, p. 111, 57(1), 99-125.

FMOLS yöntemiyle analizler gerçekleştirilirken, otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarının giderilmesi Newey-West yöntemiyle sağlanmıştır. Yapılan varsayım testlerinin sonucunda, herhangi bir varsayım sapması durumuna rastlanmamıştır.

Panel geneli için FMOLS yöntemine göre, cinsiyet eşitsizliği endeksi değişkenindeki %1'lik artışın insani gelişme endeksi değişkeninde %37.9 azalışa yol açacağı sonucu elde edilmiştir. İki endeks arasında negatif yönlü anlamlı ilişki belirlenmiştir. Bu durumda cinsiyet eşitsizliği arttıkça insani gelişme azalma eğilimi

¹³⁷ Phillips, P. C., & Hansen, B. E., a.g.e. p. 111.

kazanacaktır. Gelişmekte olan ülke grubu olan BRICS-T için %37.9'luk etkileme düzeyi belirlenmiştir. Ülkeler açısından bakıldığında yüksek etki katsayısı Brezilya ve Rusya için elde edilmiştir. En düşük katsayı Çin ve Hindistan için elde edilmiştir. Türkiye bu iki ülke sonrasında yani sondan üçüncü olarak etkileme katsayısına sahiptir.

3.4.7. Kısa Dönem Analizi: Hata Düzeltme Modeli

Eşbütünleşik serilerin arasındaki kısa dönemde ortaya çıkan nedensellik ilişkisini tespit edebilmek amacıyla hata düzeltme terimi kullanılarak sonuçlar elde edilmektedir. Hata düzeltme modeli, bağımsız değişkende ortaya çıkan dengesizliğin, gelecek dönemde ne kadarlık bir kısmının düzeltileceğini ifade eden bir modeldir. Kısa dönem analizinde, farkı alınan serilerin gecikmeli değerlerinden ve uzun dönem analizi sonucunda elde edilen hata terimi serisinin bir dönem gecikmeli değerinden (Error Correction Term: ECT_{t-1}) yararlanılmaktadır.¹³⁸

$\Delta IGE_t = \beta_0 + \beta_1 \Delta CEE_t + \beta_2 \Delta ECT_{t-1} + \nu_t$ denkleminin sonuçları Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11: Kısa Dönem Hata Düzeltme Modeli Katsayı Tahminleri

Bağımlı Değişken: ΔIGE	Katsayı	t-İstatistiği	Olasılık Değeri (p)
ΔCEE	-0.286	-5.842	0.000*
ΔECT_{t-1}	-0.392	-6.305	0.000*
Sabit			
$R^2=0.693$, $DW=2.01$, $J-B=0.245$, Harvey test(p)=0.184			

Not: * %5 anlam düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı, JB; Jarque-Bera normallik testi olasılık değerini ifade etmektedir. Tahminlerdeki otokorelasyon ve değişen varyans sorunları, Newey-West yöntemiyle giderilmeye çalışılmıştır. **Kaynak:** Miller, S. M., Monetary Dynamics: An Application of Cointegration and Error-Correction Modeling. Journal of Money, Credit and Banking, 23(2), 1991, 139-154.

¹³⁸ Miller, S. M., Monetary Dynamics: An Application of Cointegration and Error-Correction Modeling. Journal of Money, Credit and Banking, 23(2), 1991, 139-154.

Tablo 11’den görüleceği üzere hata düzeltme teriminin katsayısı, ülke grubunda negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Dolayısıyla modelin hata düzeltme mekanizmasının çalıştığı sonucuna ulaşılmıştır. Böylelikle; uzun dönemde birlikte hareket eden serilerin arasında kısa dönemde ortaya çıkan sapmaların %39.2’sinin ortadan kalktığı ve serilerin tekrardan uzun dönem denge değerine yakınsadığı ortaya konulmuştur. Diğer bir ifadeyle; kısa dönemde meydana gelen sapmalar (her yıl %39.2’lik kısmı giderilerek) ortadan kalkmaktadır ve değişkenler yeniden uzun dönemde denge değerine yaklaşmaktadır. Kısa dönem analizinde ise CEE katsayısı (-0.286), IGE değişkenini azaltıcı yönde etki yapmaktadır, ancak etki katsayısı uzun döneme nispeten daha düşük olarak bulunmuştur. Buradan hareketle, kısa dönemde IGE üzerindeki etkinin az olduğu ve uzun dönemde etkinin daha da büyüdüğü sonucu elde edilmektedir.

3.4.8. Dumitrescu Ve Hurlin (2012) Nedensellik Analizi

Paneli meydana getiren seriler arasında eşbütünleşik ilişkinin bulunup bulunmaması, tercih edilecek olan nedensellik testini değiştirecektir. Panel nedensellik testlerinin tamamı, yatay kesit bağımsızlığı varsayımını kabul ederek tahminler gerçekleştirmektedir. Ancak Dumitrescu ve Hurlin (2012)¹³⁹ testiyle hem yatay kesit bağımlılığı hem de yatay kesit bağımsızlığı durumlarında tahminler yapılmakta ve etkin sonuçlar elde edilmektedir. Dumitrescu ve Hurlin (2012) testi, heterojen panellerde yapılan analizlerde Granger nedensellik testiyle benzer özellikler sergilemektedir. Bu test, Granger nedensellik testi kapsamında yatay kesit birimleri için hesaplanan bireysel Wald testlerinin ortalamasını ifade etmek için kullanılmaktadır. Ayrıca bu test ile birlikte hem heterojenlik hem de yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmaktadır. Dumitrescu ve Hurlin testinin bir başka önemli özelliği ise hem eşbütünleşik ilişkinin

¹³⁹ Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C., Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. **Economic modelling**, 29(4), 2012, 1450-1460.

bulunduğu hem de bulunmadığı durumlarda etkin bir şekilde sonuçlar vermesidir.¹⁴⁰

Panel nedensellik testi ile 3 farklı istatistik değeri hesap edilmektedir.

Tablo 12: Dumitrescu ve Hurlin (2012) Nedensellik Testi Sonuçları

Boş hipotez	Test	İstatistik değerleri	p
CEE değişkeni IGE değişkeninin Granger nedeni değildir.	Whnc	8.743	0.002
	Zhnc	8.445	0.000
	Ztild	7.921	0.005
IGE değişkeni CEE değişkeninin Granger nedeni değildir.	Whnc	9.590	0.000
	Zhnc	8.846	0.000
	Ztild	8.925	0.003

Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C., Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic modelling*, 29(4), 2012, 1450-1460.

Tablo 12’de verildiği üzere, ülke grubu için; CEE değişkeni IGE değişkeninin Granger nedenidir. Bununla beraber IGE değişkeni de CEE değişkeninin Granger nedenidir. Yapılan testin sonunda değişkenlerin arasında çift yönlü bir nedenselliğin olduğu sonucuna ulaşılmıştır (CEE ↔ IGE). Cinsiyet eşitsizliği endeksinin geçmiş değerleri bugünkü insani gelişme endeksi değerlerini etkilemekte, aynı zamanda insani gelişme endeksi değişkeninin geçmiş değerleri bugünkü cinsiyet eşitsizliği endeksi değerlerini etkilemektedir.

¹⁴⁰ Bozoklu, Ş., & Yılcı, V., Finansal gelişme ve iktisadi büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: gelişmekte olan ekonomiler için analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(2), 2013, 175.

SONUÇ

Kadın statüsü ve rolleri, onların sadece insan kaynaklarının neredeyse yarısını oluşturdukları için değil, aynı zamanda özellikle gelişmekte olan ülkelerde hayatta kalma mücadelesinin yükünü taşıması gerektiği için önemlidir. Kadınların kalkınmadaki rolü, kapsamlı sosyo-ekonomik ilerleme hedefi ile yakından ilişkilidir ve tüm toplumların gelişimi için stratejik bir sorudur. Kadınların rolünü artırma ihtiyacını göz ardı eden herhangi bir kalkınma stratejisi kapsamlı bir sosyo-ekonomik gelişme elde edemez. Dahası, kadınların kalkınmadaki rolü, çağdaş dünyada ekonomik büyüme ve sosyal ilerlemenin ayrılmaz bir süreci olarak düşünülmüştür.

Son yıllarda hükümetler ve uluslararası kuruluşlar kadın sorunlarını öncelik haline getirmiştir. Bir dizi politika girişimi uygulanmış ve kadınların yaşamlarında birçok pratik gelişme sağlanmıştır. Şöyle ki, kadınlar erkeklerden daha uzun yaşamakta, doğurganlık ve anne ölümü oranı düşmekte ve kadın okuryazarlığı oranı artmaktadır. Bu gelişmelerin birçok kadının günlük yaşamında önemli ve olumlu etkileri olduğu konusunda hiçbir argüman olamaz ancak bu gelişmelere rağmen kadınların toplumdaki temel konumu pek değişmemiştir.

Cinsiyet eşitsizliği tüm dünyada tartışılan konudur. Özellikle ülkelerin gelişmişlik seviyelerine göre değişkenlik gösteren cinsiyet eşitsizliği doğal olarak insani kalkınma düzeyini de etkilemektedir. Cinsiyet eşitsizliği kavramı genel anlamda doğrudan kadınlar ile ilgili bir kavram olarak literatürde yer almaktadır. Bu çalışmanın birinci bölümünde cinsiyet eşitsizliği kavramı kadınlar üzerinden ele alınarak incelenmiştir. Cinsiyet eşitsizliğinin işgücü piyasası, eğitim ve sağlık alanlarını negatif bir biçimde etkilediğine, bu etkileşimin ekonomik kalkınmanın iyileşmesinde önemli katkısı olan insani gelişmişlik üzerinde de gözlemlendiğine vurgu yapılmıştır. Kadınların yönetim pozisyonlarından dışlanması, erkek ve kadın işçiler için denge ücretleri ve beşeri sermaye yatırımını azaltmaktadır. Bu durum aynı zamanda yönetici ortalama yeteneğinin daha da düşmesine yol açmaktadır. Daha düşük yeteneğin sonucu, doğal olarak daha az inovasyon ve daha yavaş benimsenmiş teknoloji olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum ise toplam üretimi azaltan bir unsur olmaktadır. Ayrıca kadınların işgücünden tamamen veya kısmen dışlanması, yeteneklerini yalnızca evde

üretimde kullanabilmelerinden dolayı toplam verimliliği düşürmekte ve buna bağlı olarak da kişi başına GSYİH’da düşme meydana gelmektedir.

Cinsiyet eşitsizliği, farklı zaman dilimleri ve farklı ülkeler için sabit bir seyir izlememiştir. Cinsiyet eşitsizliğinin ücret farklılıkları ve istihdam oranları, ücretli ve ücretsiz çalışma saatleri, işsizlik oranları, eğitim kazanımı ve yaşam beklentisi oranları ve nüfustaki kadınların erkeklere oranı gibi daha somut refah ölçüleri ile ortaya çıktığı belirtilmiştir. Ayrıca UNDP’nin yıllık raporlarında yer alan insani gelişmişlik endeksi yaşam standardında, eğitimsel kazanım ve doğumda beklenen yaşam süresi gibi bir dizi yaşam kalitesi ölçümlerine erişim düzeyleri açısından ele almaktadır. Bununla birlikte, İGE’nin kapsamakta yetersiz kaldığı alanlar yüzünden oluşan eleştiriler, günümüzde insani gelişmişlik kavramına ilişkin yapılan çalışmalarda araştırılmıştır.

İGE, uygulamalı kalkınma ekonomisi alanında iki önemli rol oynamıştır. Bunlardan ilki, yeni bir refah anlayışı olarak insani gelişmeyi yaygınlaştırmak için bir araç olması; ikincisi ise kalkınma düzeyi ölçümünün bir yolu olarak kişi başına GSYİH’ye bir alternatif olarak hem ülkeler hem de zaman dilimi arasında karşılaştırma yapmasıdır. İnsani gelişme raporlarında bildirildiği üzere, İGE dünya çapında politika yapıcılarının ve kalkınma profesyonellerinin insani gelişmenin ilerlemesindeki eğilimi ölçmelerini, mevcut ve gelecekteki sosyal ve kamusal politika düzenlemelerini mümkün kılan ekonomik koşulları oluşturması açısından önemlidir. Daha fazla revizyon, gelecekte İGE’yi iyileştirmeye, teknik sorunları ortaya çıktıkça düzeltmeye ve İGE’nin insan yetenekleri ve insani gelişmenin mümkün olan en iyi ölçüsüne doğru yükselmesine izin vermeye devam edebilmektedir.

Çalışmanın amacı Türkiye’de cinsiyet eşitsizliğindeki artışın insani gelişmişliği nasıl etkilediğini ortaya çıkarmaktır. Şöyle ki, çalışmanın hipotezi *“Cinsiyet eşitsizliği endeksindeki artış, insani gelişmişlik endeksindeki azalışla gözlemlenecektir”* şeklindedir.

Çalışmada 2006-2019 yılları için toplanan veriler aracılığıyla eşbütünleşme ve nedensellik analizleri yapılmıştır. Paneli oluşturmak için BRICS-T ülkeler grubunun seçilmesine karar verilmiştir. Analiz sonuçlarına göre cinsiyet eşitsizliğinin en yüksek olduğu ülke Hindistan olurken, en düşük gösterge ise Rusya’da gözlemlenmiştir.

Brezilya insani gelişmişlik sırasında birinci sırada yer alırken, en düşük endekse Hindistan sahip olmuştur. Analiz sonucu itibariyle bu ülke grubu için etkileme düzeyi %37,9 olarak belirlenmiştir. Türkiye bu sıralamada geride kalan dört ülke arasında, yani ilkten üçüncü olmuştur.

Yapılan analizler, insani gelişmişlikte elde edilen pozitif değişiklikler olmadığı takdirde, sadece eğitim kazanımı ve sağlık sektöründe ileri sürülen kadına yönelik politikalarla ülkedeki cinsiyet eşitsizliği sorununun ortadan kalkmayacağı yönündedir. Dolayısıyla, toplumsal cinsiyet eşitsizliği endeksinin düşürülmesini hedefleyen politikalar gerçekleştirilmeli ve İGE’de iyileşme sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

Akar, S. (2014).	Türkiye’de daha iyi yaşam endeksi: oecd ülkeleri ile karşılaştırma. Journal of Life Economics , 1(1), 1-12
Alp, C. (2018).	Cinsiyet Esitsizliğinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
Armstrong P. ve Armstrong H., (1990).	Theorizing Women’s Work.
Aytekin, B. (2014).	Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Kuramı: Türkiye’de Kadın Emeginin Etkinlik Çözümlemesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
Bozoklu, Ş., ve Yılcı, V. (2013).	Finansal gelişme ve iktisadi büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: gelişmekte olan ekonomiler için analiz. Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi , 28(2).
Breitung, J. (2005).	A parametric approach to the estimation of cointegration vectors in panel data. Econometric Reviews , 24(2), 151-173.
Breusch Trevor S., ve Adrian R. Pagan. (1980).	The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics, The review of economic studies 47 (1).

Choi, In. (2001).	Unit root tests for panel data. Journal of International Money and Finance . Vol.20, No.2, 249-272
Coleman, J. W., Kerbo, H. R., ve Ramos, L. L. (2002).	Sosial Problems , Prentice Hall, Eighth Edition, New Jersey.
Costantini, M., & Lupi, C. (2013).	A simple panel-CADF test for unit roots. Oxford Bulletin of Economics and Statistics , 75(2), 276-296.
Cuberes, D., ve Teignier, M. (2014).	Gender inequality and economic growth: A critical review. Journal of International Development , 26(2), 260-276.
Çiftçi, M. (2011).	Kalkınma göstergesi olarak ortalama yaşam beklentisine göre türkiye'nin ab içindeki konumu: kritikler ve çok değişkenli istatistik uygulamaları. Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi , (7), 51-87.
Çolak, Ü. (2011).	İnsani Kalkınma ve Cinsiyet Eşitsizliği: Türkiye Analizi . Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Zonguldak.
Demirbilek, S. (2007).	Cinsiyet Ayrımcılığının Sosyolojik Açıdan İncelenmesi. Finans, Politik ve Ekonomik Yorumlar , ss.17-23.
Deniz, M. H., ve Hobikoğlu, E. H. (2012).	Cinsiyete göre gelişme endeksi çerçevesinde kadın istihdamının ekonomik değerlendirmesi: Türkiye örneği. In International Conference on Eurasian Economies .
Dinç Kahraman, S. (2010).	Kadınların toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik görüşlerinin belirlenmesi. 12.Ulusal Halk sağlığı Kongresi , Poster sunumu.

Doğan, B. (2018).	Cinsiyet eşitsizliği ve ekonomik büyüme ilişkisi: türkiye İBBS-2 düzeyi için bir analiz. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
Doğan, E.M., Tatlı, H. (2014).	İnsani Gelişme ve İnsani Yoksulluk Bağlamında Türkiye'nin Dünyadaki Yeri. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi , 28(1):99-124.
Donoven, J. (2001)	Feminist Theory , (Çev:Bora Aksu ve Diğerleri), İletişim Yayınları, İstanbul.
DPT, (2003).	İllerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması , www3.kalkinma.gov.tr > DocObjects > Download > 2003-05 (20.11.2019).
Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C. (2012).	Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. <i>Economic modelling</i> , 29(4), 1450-1460.
Durmaz, Ş. (2016).	İşgücü piyasasında kadınlar ve karşılaştıkları engeller. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , 2(3), 37-60.
Ecevit Y. (2011).	Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisine Başlangıç. Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi , Editörler: Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını.
Ecevit, Y. (2003).	Toplumsal cinsiyetle yoksulluk ilişkisi nasıl kurulabilir? Bu ilişki nasıl çalışılabilir?. Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi , 25(4), 83-88.
Eren, A. G. (2012).	Teoride ve Uygulamada Türkiye Ekonomisinde Sürdürülebilir Büyüme Engellenen Temel Yapısal Sorunlar , Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Forsythe, N., Korzeniewicz, R. P., Majid, N., Weathers, G., & Durrant, V. (2003).	Gender inequalities, economic growth and economic reform: A preliminary longitudinal evaluation. Employment Paper , 45, 6-12.
Giddens, A. (2012)	Sosyoloji , (çev. İsmail Yılmaz), Kırmızı Yayınları, İstanbul.
Goodwin, T. M., Hall, J., ve Raymond, C. (2017).	Gender Inequality and Economic Growth. 2017 NCUR .
Gökpınar, Y. E. (2016).	Ülkelerinin insani gelişmişlik düzeylerinin çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemleri ile değerlendirilmesi , Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
Günsoy, G. (2005).	İnsani gelişme Kavramı ve Sağlıklı Yaşam Hakkı. Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 1(2):35-52.
Gürses, D. (2009).	İnsani Gelişme ve Türkiye. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , Cilt:12, Sayı :21, s. 339-350.
Hadri, K. (2000).	Testing for stationarity in heterogeneous panel data. The Econometrics Journal , 3(2), 148-161.
Han, E. ve Ayten Kaya, A. (2006).	Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika , 5.Baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
Hoşgör, G. A. (2010).	Türkiye’de Kırsal Kadının Toplumsal Konumu: Bölgesel Eşitsizlikler, Yasal Müdahaleler ve Kısmi Kazanımlar. H.

	Durudoğan, F. Gökşen, BE Oder ve D. Yüksek. Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, 298-299.
2019	https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.dagilim Erişim Tarihi, 08/10/2019.
Im, Kyung So, M. Hashem Pesaran ve Yongcheol Shin. (2003)	"Testing for unit roots in heterogeneous panels" . Journal of Econometrics. Vol. 115 No.1, 2003, ss.53-74
Kalyoncuo, A. (2017).	Toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında modern dönem dindarlarının kadın algısına kelami bir bakış . Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
Karabulut, T. ve Kaya, N. ve Gürsoy, Z. (2009).	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü’ne Üye Ülkelerin 2006 Yılı İnsani Gelişmişlik Düzeylerinin Analizi. Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi , 2(2):1-18.
Koçal, S. (2018).	Kültürel değerler ve insani gelişmişlik düzeyi ile terör suçları arasındaki ilişki , Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
Lansky, K. (2000)	Gender, Women and All the Rest, International Labour Review, 139 (4).
Lerner, G. (1986).	“The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia.” Signs , 11(2).

Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002).	Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. Journal of econometrics , 108(1), 1-24.
Maddala, G.S. ve Shaowen Wu, (1999).	“A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test”. Oxford Bulletin of Economics and Statistics. Vol.61, No.1, 631-652.
McCoskey, S., & Kao, C. (1998).	A residual-based test of the null of cointegration in panel data. Econometric reviews , 17(1), 57-84.
Miller, S. M. (1991).	Monetary dynamics: An application of cointegration and error-correction modeling. Journal of Money, Credit and Banking , 23(2), 139-154.
Nancy, F., Korzeniewicz, R. P. ve Durrant, V. (2000).	“Gender Inequalities and Economic Growth: A Longitudinal Evaluation”, Economic Development and Cultural Change , 48(3), (April 2000): 573-617.
Parrillo, V. N. (2002).	Cotemporary Social Promlems , Fifth Edition , Ally and Bacon, Boston.
Payne, M. (1997)	Modern Social Work Theory , Second Edition, Lyceum Books, Chicago.
Pedroni, P. (1999).	Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. Oxford Bulletin of Economics and statistics , 61(S1), 656.
Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008).	Testing slope homogeneity in large panels. Journal of econometrics , 142 (1).

Pesaran, M. Hashem, Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008).	“A bias-adjusted LM test of error cross-section independence” Econometrics Journal, V.11, 105-127.
Pesaran, M. Hashem, (2006).	“Estimation and Inference in Large Heterogenous Panels with a Multifactor Error Structure” , Econometrica, Vol.74, No.4, 967-1012
Perry, J. A.ve Perry E. K. (2003).	Contemporary Society: An Introduction to Social Science , Tenth Edition, Allyn and Bacon, Boston.
Phillips, P. C., & Hansen, B. E. (1990).	Statistical inference in instrumental variables regression with I (1) processes. The Review of Economic Studies , 57(1), 99-125.
Satya R. Chakravarty, (2019)	“An Axiomatic Approach to Multidimensional Poverty Measurement via Fuzzy Sets” , Indian Statistical Institute , Kolkata, India
Sullivan, T. J. (2003).	Introduction to Social Problems , Sixth Edition, Pearson Edution, Boston.
Swamy, P.A.V.B, (1970).	“Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model” , Econometrica . Vol. 38, No. 2, 311-323.
Şener, Ü. (2011).	Kadın çalışmalarında sosyal etki analizi Amasya’da kadın istihdamının artırılmasına destek projesi. Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV) .
Tadora, M. P. (1997).	Economic Development , Sixth Edition, London: Longman Publication, London.

Tıraş, H. H. (2019).	Türkiye için insani gelişmişlik göstergeleri. Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi , 14(1), 15-31.
Toksöz, G. (2012).	Toplumda Kadın: İş Yaşamında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği için Politikalar. Sosyal Dönüşüm, Biyoetik Ve Kamu Politikaları .
2019	Türkiye’de kadınlar siyasete ne kadar ilgi duyuyor? https://t24.com.tr/haber/turkiye-de-kadinlar-siyasete-ne-kadar-ilgi-duyuyor,818396 Erişim Tarihi, 08/10/2019.
Uğur, M. S. (2011).	İnsani gelişme yaklaşımı ve neoliberal politikaların gelişmekte olan ülkeler açısından karşılaştırılması , Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
UNDP, HDI (2010).	http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/hdr/faq_hdi-TR_ece%20FU.pdf Erişim Tarihi: (21.11.2019).
UNDP. (2010).	Human Development Report 2010 , PallgraveMcmillan. New York.
Ünal, Çiğdem. (2008).	İnsani gelişmişlik endeksine göre Türkiye’nin bölgesel farklılıkları. Coğrafi Bilimler Dergisi , 6(2), 89-113.
Vefikuluçay, A. G. D., Zeyneloğlu, A. G. S., Eroğlu, K., Ve Taşkın, L. (2007).	Kafkas Üniversitesi son sınıf öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin bakış açıları. Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi , 14(2), 26-38.
WDR (2012)	World Development Report, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Kalkınma Raporu , Özeti. documents.worldbank.org ›

	646650V10WDR0B0URKISH0Overview02012 Eişim Tarihi, 08/10/2019.
Westerlund, J., & Edgerton, D. L., (2007).	A panel bootstrap cointegration test. Economics letters , 97(3), 185-190.
Yapıcı, A. (2016).	Toplumsal Cinsiyet Din ve Kadın , Çamlıca Yayınları. İstanbul